

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Februari — Maart 1904.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PRT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officiele Berichten.

Door het bestuur zijn tot correspondeerende leden benoemd de H.H.:

Dr. G. Brandt, Director des Thaulow-Museums te Kiel;

Dr. J. Brinckman, Director des Hamburgschen Museums für Kunst und Gewerbe te Hamburg, en

Dr. G. Gluck, Directorial Assistent des Kunsthist. Hofmuseums te Weenen.

Staatsbegrooting.

Uit het Voorloopig Verslag en de Memorie van Antwoord in de 2de Kamer valt het volgende te vermelden:

1. Er werd aanmerking gemaakt over het uitleenen van schilderijen en teekeningen aan de van Goyen-tentoonstelling, welke eigenlijk niet anders was dan een middel om voor mercantile doeleinden reclame te maken.

2. Men zou gaarne jaarlijks verslagen zien van het Museum Meermanno Westrenianum en van het Museum Mesdag.

3. Pag. 57. Verschillende leden wenschten dat voor de doeleinden in de art. 187 en 189 (gesubsidieerde monumenten) een vast bedrag worde uitgetrokken en dat geen nieuwe subsidie worde aangevraagd of een bestaande ter verhooging voorgedragen, voordat door het afloopen of de vermindering van bij dit artikel toegestane subsidiegelden beschikbaar komen.

4. Art. 189. Voor de herstelling van kerkelijke monumenten wordt bijgedragen door de kerkelijke besturen. Worden nu bij het begrooten der restauratiekosten fouten gemaakt, en blijkt dientengevolge later dat de raming te laag is geweest, dan wordt ook van de besturen verlangd dat zij hunne bijdrage zullen verhoogen. Zijn deze daartoe niet in staat, dan loopt de aangevangen restauratie gevaar niet te worden voltooid. Enkele leden wenschten dat in zulke gevallen het Rijk het ineens benoodigde alleen zal bekostigen.

Met leedwezen werd een subsidie gemist voor herstel der Ned. Herv. kerk te Winschoten. De aandacht werd gevestigd op: den grooten toren te Zalt-Bommel, het XV^e-eeuwsche raadhuis van Hasselt, den kerktoeren te Monster, de kerk te Goes, de kerkraden te Oudshoorn a.d. Rijn.

5. Hulde werd gebracht aan de schenkers van het Museum Mesdag. Gevraagd werd waarom een toegangsprijs van 25 cent werd gevorderd.

6. Art. 193. Er werd geklaagd over de sluiting van het Rijksmuseum in den zomer op Maandag.

7. Geklaagd werd dat in het Prentenkabinet van de prenten weinig te zien is. De wenschelijkheid werd betoogd om jaarlijks of om de twee jaar in het museum een tentoonstelling te houden.

8. Ten slotte werd de aanvraag voor de Nachtwacht zeer bestreden, door anderen verdedigd (cfr. pag. 58 en 59).

In de Memorie van antwoord wordt gewezen op het belang der van Goyen-tentoonstelling voor de vergelijkende studie van de werken van dezen meester. Algemeene regel blijft echter dat voor tijdelijke tentoonstellingen geen voorwerpen uit de 's Rijks verzamelingen worden uitgeleend. Algemeene regel, waarop echter gelukkig uitzonderingen mogelijk blijken.

Een vast jaarlijksch bedrag voor instandhouding van Monumenten is niet te bepalen, daar de onderhoudskosten niet elk jaar gelijk zijn. De termijnen voor de verschillende gesubsidieerde restauraties worden nader gespecificeerd. Voor de St. Janskerk te 's Hertogenbosch kan nog niet verzekerd worden wanneer de restauratie zal zijn voltooid.

Tegen het geopperde denkbeeld om bij tegenslag van de geraamde kosten het restant ten laste van het Rijk te brengen, wordt door den Minister begrijpelijkerwijze bezwaar gemaakt.

Als belangrijke monumenten, die steun verdienen, doch waarvoor uit vrees voor opdrijving van het eindcijfer nog geen bedragen voor Rijks-subsidie konden worden voorgesteld, worden genoemd de N. H. kerk

te Winschoten, het 15de-eeuwsche raadhuis in Hasselt, de kerktoren te Monster, de N. H. kerk te Goes en de kerkraden te Oudshoorn. Zoodra de omstandigheden zulks toelaten zal de minister gaarne den noodigen steun aanvragen. Naar den toestand van den grooten toren te Zalt-Bommel zal een onderzoek worden ingesteld.

Van klachten over de sluiting van het Rijks-museum op Maandag is niets gebleken. Ook in het buitenland geschiedt sinds lang hetzelfde. De klacht over te weinig expositie van prenten in 's Rijks prentenkabinet is ongegrond en onder verwijzing naar de door den nieuwen directeur reeds georganiseerde tentoonstellingen wordt dezen hiervoor een woord van lof gebracht. Reeds kan geconstateerd worden, dat de belangstelling van het publiek is toegenomen.

In zake de Nachtwacht kon de Regeering niet anders dan zich naar het bijna eenparig advies der Commissie gedragen. Eene nadere controle van het afwijkend advies van de twee leden der Commissie stuitte af op bezwaren bij de gemeente Amsterdam.

Bij de mondelinge behandeling in de 2de Kamer werden alle punten zonder discussie aangenomen.

Bij de schriftelijke behandeling in de 1e kamer werd bij art. 217 Rijks Museumgebouwen 't volgende opgemerkt: (Voorloopig verslag pag. 9). »De uitgaven voor een gebouw tot plaatsing van de »Nachtwacht» werden door vele leden overdreven hoog geacht. Zij meenden, dat die uitgaven aanzienlijk verlaagd konden worden, al ware het maar door de beide beelden voor den ingang niet te plaatsen, welke naar men vernomen had in het plan waren opgenomen en eene uitgave van niet minder dan tien duizend gulden zouden vorderen. Bovendien bestond er geen zekerheid dat de bijdragen van particulieren de som zouden bereiken waarop de Minister rekent. Men zoude gaarne vernemen, wat de Minister voornemens is in dit geval te doen».

De Minister antwoordde: (Memorie van Antwoord pag. 10):

De raming van kosten voor den aanbouw van de vertrekken, waarin de »Nachtwacht» zal te plaatsen zijn, is met zorg opgemaakt en loopt alleen daardoor zoo hoog, omdat deze vertrekken op de bovenverdieping zijn aan te bouwen en hierdoor een portiek noodig wordt. De weglating der beide bedoelde beelden, vóór den ingang, zal, hoezeer de kosten op verre na niet het in het voorloopig verslag genoemde bedrag beloopten, in overweging worden genomen.

De ondergeteekende is tot deze aanvraag niet overgegaan dan in verband met aanbiedingen van particuliere zijde. Indien deze aanbiedingen niet tot een redelijk bedrag gestand worden gedaan, zal hij de gelden voor aanbouw bestemd gebruikt laten.»

Berichten over Nederlandsche Musea.

Het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst en het Ethnographisch Museum.

In »*De Nederlandsche Spectator*» (N^o. 52 van 1903 en N^o. 1, 4 en 5 van 1904) hebben eerst Prof. I. H. Gallée, daarna de Rijksarchivaris in Utrecht Mr. S. Muller Fzn., zeer merkwaardige artikelen geschreven, naar aanleiding van de officieele besprekingen betreffende het Ethnographisch Museum. Beide Heeren zijn het er te recht over eens, dat de vraag *waar* het Museum zal komen minder interessant is dan de vraag *hoe* het Museum er uit zal zien, welke gedachten bij de inrichting er van op den voorgrond zullen komen, wat het zal leeren, naar welke richting het zich zal hebben te ontwikkelen. En de Heer Muller is, naar wat hij vroeger zag gebeuren, beducht, dat hier wederom een groot leidend beginsel zal ontbreken.

De betoogen der heeren Gallée en Muller zijn zoo ingrijpend, dat zij hier besproken moeten worden.

Het Ethnographisch Museum toch, zooals de heeren het zich voorstellen, zal in de eerste plaats de beschavingsgeschiedenis illustreeren van Nederland en zijne koloniën en er wordt een beroep gedaan op de liberaliteit der directeuren van het Leidsche Museum van Oudheden en van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, te Amsterdam, om eventueel belangrijke afdeelingen uit hunne verzamelingen af te staan aan hun collega voor de ethnographie.

Het zij dadelijk gezegd, — de denkbeelden van de schrijvers hebben mijne sympathie. Met den Heer Muller, die het meest de puntjes op de i's zet, moge ik niet in alle onderdeelen kunnen meêgaan (waar hij bijvoorbeeld meent, dat de antieke kamers niet in het kader van een museum voor kunstnijverheid zouden passen), zijn voornaamste denkbeelden zijn ook de mijne.

Dat het Nederlandsch Museum voor de kunst en de kunst-nijverheid moet worden dienstbaar gemaakt, besprak ik reeds vroeger in dit tijdschrift. In mijne correspondentie met denzelfden Heer Muller, naar aanleiding van het inrichten van den Catalogus (Bulletin N^o. 4, 1^{en} jaargang), schreef ik, dat mijne opvatting van de benaming: »Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst» deze was, dat uit de seriën van voorwerpen in het Museum tentoongesteld, de geschiedenis moet kunnen worden opgemaakt van de Nederlandsche beeldhouwkunst en van het Nederlandsche kunst handwerk. Ik vond vrijheid tot die opvatting door den bijval van de publieke opinie, gesanctioneerd door de Tweede Kamer, die uit zelfde

overwegingen, de gelden toegestaan voor het jaarlijksch museumbudget met f 10.000 vermeerderde en dus verdubbelde.

Maar zooals terecht door den Heer Muller wordt opgemerkt, is hiermede de zaak nog niet gezond. Behalve de seriën van kunst en kunsthandwerk zijn er andere, met namen de »zeden en gewoonten." de afdeeling »zee- en landmacht". En nu durf ik wel plechtig verzekeren, dat ik ook deze naar beste vermogen beheer als een bonus pater familias, maar toch moet ik bekennen, dat de gelden, daaraan jaarlijks ten kosten gelegd, meer besteed werden ter conservatie dan voor de uitbreiding er van.

Dat kon en mocht ook niet anders. Het is tegenwoordig zoo moeilijk werkelijk eerste rangs-voorwerpen te verkrijgen die de soort vertegenwoordigen, dat men elk jaar slechts een zeer beperkt aantal seriën kan verzorgen. In aanmerking genomen de bestemming eenmaal aan het museum gegeven, kwamen dan die seriën het eerst aan de beurt welke van practisch nut zijn. Bijna op elk terrein van oude kunstnijverheid visschen wij al achter het net. Het zal veel zoekens, moeite en geld kosten een verzameling bij elkaar te krijgen, welke een overzicht geeft van de ontwikkeling der ceramiek in de middeleeuwen en in den lateren tijd; ware het niet, dat de Directeur der Crefeldsche verzameling er toe te vinden was geweest ons zijne doubletten af te staan, dan zoude de zoo nuttige stoffenverzameling altijd beneden peil gebleven zijn; wanneer zullen wij er aan kunnen denken voorbeelden van Arabisch incrusteerwerk in koper, of arabisch glaswerk te koopen; en hoe onvolledig is niet nog onze meubelverzameling. Waarlijk bij groote kieskeurigheid is beperking tot het allernoodzakelijkste een eerste vereischte.

Het denkbeeld waar mijne voorgangers van uitgingen: alles te verzamelen wat men tegenkwam en maar eenigzins interessant leek, was te verdedigen, te verklaren uit de loffelijke reactie tegen de verniel- en opruimwoede van vorige geslachten. Maar het systeem was gevaarlijk. De afdeeling der »bij toeval of bij vergissing verkregene voorwerpen", zooals de Heer Muller die noemt, heeft er haar ontstaan aan te danken. In elk geval is dat systeem thans bij een behoorlijk beheer uitgesloten.

Bij de verzorging van een rubriek, begint men zich een ideaal verzameling voor te stellen, welke men door aankoopen zoo dicht mogelijk nabij tracht te komen. Daarvoor is een speciale studie noodig.

Ik voel volkomen het belang van een afdeeling »zeden en gewoonten", of van een afdeeling »land- en zeemacht" maar de studiën daarvoor noodig zijn zeer omvangrijk en vragen ook om een specialist. Scheiding is dus wenschelijk. Mocht een ethnographisch museum naar de bedoeling der Heeren Gallée en Muller worden ingericht en mocht mij om advies naar aanleiding hiervan worden gevraagd, dan zoude ik stellig aanraden de afdeelingen »zeden en gewoonten" en »zee- en landmacht" daarheen te verplaatsen, uitgaande van het denkbeeld, dat de geschiedenis van kunst en kunsthandwerk zoo omvangrijk is, dat zij als een aparte tak van studie

beoefend dient te worden, dat de verzamelingen van voorwerpen welke haar illustreeren ook in een apart museum behooren te worden verpleegd.

De Heer Muller spreekt ook nog van de afdeling gipsafgietsels, welke, tot zijn verbazing, onder het beheer eener afzonderlijke commissie is gesteld. Ook dit is zeker niet in den haak.

Waar aan de zorgen van den directeur van het Nederlandsch Museum, naast de voorwerpen van kunstnijverheid, ook de beeldhouwwerken zijn toevertrouwd, daar is het aangewezen, dat ook deze ambtenaar te beslissen heeft welk meubel of welk beeldhouwwerk, in gips afgegoten, aan de verzameling moet worden toegevoegd. De laatste toch dienen ter completering van de lessen welke uit de eerste kunnen getrokken worden.

Door de tegenwoordige commissie worden op een der binnenplaatsen van het Rijks-Museum reeds een aantal afgietsels bewaard waarvan er vele later in eene geordende verzameling zouden kunnen worden opgenomen. Kwam nu, door de verplaatsing der militaire afdelingen naar elders, ook de tweede binnenplaats vrij, dan zou die eveneens voor tentoonstelling van gipsafgietsels kunnen worden ingericht. En dan zoude men wel doen eens voorop te stellen wat men met deze verzameling bedoelt, opdat ook van haar leering uitga. Van een naast elkaar staan der meest onsamenhangende monumenten zou dan geen sprake mogen zijn. Zoo ergens, dan is hier gemakkelijk logisch verband, éénheid te verkrijgen. Hier heeft men niet te maken met unica, hier behoeft men zich niet te haasten van een éénig voorkomende gelegenheid gebruik te maken. Wanneer men precies weet welke monumenten men opgenomen wenscht te zien, dan kan men er elk jaar een paar laten afgieten, of in het buitenland bestellen.

Er zou ruimte genoeg bestaan om de Nederlandsche beeldhouwkunst op schitterende wijze vertegenwoordigd te krijgen en daarnaast, als aanvulling, de leerrijkste buitenlandsche werken, vanaf den wederopbloei der monumentale plastiek in de middeleeuwen tot in den nieuweren tijd. Het denkbeeld een verzameling te maken die een overzicht geeft van de Europeesche beeldhouwkunst vanaf de 12de eeuw, behoort waarlijk niet tot de hersenschimmen.

A. Prr.

In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 23 Dec., 2^e Blad A, stond een merkwaardig stukje naar aanleiding van het portret van Messchaert, geschilderd door Jan Veth, dat onlangs in het Rijksmuseum te Amsterdam werd tentoongesteld. De opmerkingen daarin gemaakt, hebben iets actueels, nu de inrichting onzer nationale musca ter sprake is gebracht bij de discussies over het Ethnographisch Museum.

Behoort het geschilderd of gebeeldhouwd portret van een beroemden tijdgenoot, ook wanneer het als kunstwerk niet te prijzen valt, in het Rijksmuseum te worden opgenomen? Schrijver antwoordt ontkenkend en wijst

op een afzonderlijke portret-galerij, zooals men die te Londen heeft ingericht. Het kunst-karakter van de schilderijen-afdeeling van 's Rijks Museum blijve ongemengd. Alleen voortreffelijke voorbeelden van portretkunst mogen daarin een plaats vinden. De anderen stelle men in een soort Rumes-Halle ten toon. Juist nu Veth's portret in de groote kunstverzameling is opgenomen en wel niemand hieraan het recht op deze plaats zal betwisten, kon de zaak principieel behandeld worden.

De schrijver spreekt alleen van portretten, hij had uitbreiding aan zijn stof kunnen geven en nog van vele andere minderwaardige schilderijen kunnen spreken die, uitsluitend van belang voor de studie van zeden en gewoonten, ook naar elders zouden kunnen verhuizen.

Rijksmuseum te Amsterdam.

De fraai gesneden balksleutels uit het huis Warmoesstraat 145 te Amsterdam, afgebeeld in de laatste aflevering der Noord-Hollandsche oudheden, zijn door tusschenkomst van het Kon. Oudheidk. Genootschap aan het Rijksmuseum ten geschenke gegeven.

Toen de Minister van Binnenl. Zaken een post van 40.000 gulden op de begrooting bracht voor een uitbouw van het Rijksmuseum ten behoeve eener betere plaatsing van de Nachtwacht en de Staalmeesters, verklaarde Z.Ex. daarbij dat, indien de Kamer deze post goedkeurde, men van particuliere zijde op een aanvullende bijdrage van 30.000 gld. zou mogen rekenen. Nadat de Kamer daarop de 40.000 gulden had toegestaan is de verwachting van den Minister niet teleurgesteld geworden. De Heer Israëls heeft het hem als huldeblijk aangeboden bedrag van f20.000 voor den bedoelden uitbouw, die terecht het plan-Israëls genoemd is, beschikbaar gesteld. De Heer Bredius zeide 5000 gulden toe en de nog ontbrekende 5000 schijnen stellig ook nog gevonden te zullen worden. Men kan dus zeggen dat het tot stand komen van den lang gewenschten uitbouw verzekerd is.

Mauritshuis.

Sinds de vorige opgave zijn de volgende schilderijen in het Mauritshuis tentoongesteld:

1°. Een zeestukje door *Jan Porcellis* († 1632), in bruikleen gegeven door den Heer Pfungst te Londen;

2°. »De Negers,» door *Rembrandt*, voluit gemerkt en gedateerd 1661, in bruikleen gegeven door den Directeur;

3°. Portret van een onbekend heer, door *Constantijn Netscher*, voluit gewerkt en gedateerd 1715, legaat van wijlen den gepens. Luit. Generaal P. M. Netscher te 's-Gravenhage.

MARTIN.

Stedelijk Museum te Leiden.

Door de Commissie voor het Stedelijk Museum te Leiden werd van den heer F. Kleinberger te Paris aangekocht het bekende gezicht op Leiden door Jan van Goyen, dat op de van Goyen-tentoonstelling te Amsterdam terecht algemeen de aandacht trok. Het is afkomstig van de collectie Comtesse de Béarn en is gemerkt V. G. 1650. De aankoop werd mogelijk gemaakt door den steun van de Vereeniging Rembrandt, bijdragen van eenige Leidsche kunstvrienden en een buitengewoon crediet van *f* 1000.— door den gemeenteraad. Zie uitvoeriger Leidsch Dagblad van 16 Februari l.l.

Oude Monumenten.

Kerk te Brielle.

Voor de restauratie der kerk zijn door het Rijk *f* 40.000, door de provincie *f* 20.000 en het verder ontbrekende door kerk en stad toegestaan. Tot regeeringscommissaris is benoemd Mr. Patijn, Commissaris der Koningin in de provincie Zuid-Holland, en tot architect de Heer Jac. van Gils te Rotterdam.

Raadhuis te Enkhuizen.

De Gemeenteraad heeft besloten de fraaie gobelins in de weeskamer in het stadhuis te restaureeren. De kosten zijn geraamd op *f* 500 à *f* 600.

De Sint-Janskerk te Gouda.

Uit de door de Commissie voor de Restauratie dezer dagen verzonden circulaire ontleenen wij het volgende:

De Sint-Janskerk te Gouda schijnt voor de eerste maal te zijn gebouwd in den aanvang der 13de eeuw, en werd bij den grooten stadsbrand in

Mei 1361 verwoest. Nog in dat zelfde jaar kon, dank zij den krachtigen steun van Jan van Blois, met den wederopbouw worden aangevangen, zoodat de dienst na de wijding in 1366 met zeven altaren kon worden hervat. De bouw is echter eerst na 1410 geheel voltooid.

Kort na die voltooiing, den 25sten Augustus 1438, werd de kerk met de geheele stad wederom door brand vernield. De herbouw, aanvankelijk beperkt tot het meest noodzakelijke, geschiedde gaandeweg op grooter schaal, naarmate de burgers van Gouda tot welvaart terugkeerden; dit blijkt o. a. uit den bouw van het koor met zijn omgang, dat volgens eene inscriptie in 1485 gesticht werd.

Voor de derde maal werd de kerk den 12den Januari 1552, tengevolge van het inslaan van den bliksem in den toren, door brand grootendeels verwoest, doch terstond herbouwd. De kerk werd toen, wat hare algemeene vormen betreft, gebracht in den staat, waarin men haar tegenwoordig ziet. Het koor heeft bij den laatsten brand het minste geleden, zoodat dit gedeelte kan beschouwd worden nog geheel tot den vorigen herbouw te behooren.

Gedurende en kort na de laatste herstelling werd de kerk door verschillende vorsten, de Staten van Holland, verschillende steden en voornamelijk lieden verrijkt met hetgeen, behalve haar prachtig orgel, haar doet uitmunten en beroemd zijn: hare geschilderde en gebrande glazen. Dirck Pietersz. Crabeth, Dirck van Zyl en Wouter Crabeth waren de vermaarde schilders dezer kunstwerken, welke niet slechts in ons vaderland eenig zijn, maar door hun koloriet en hunne teekening tot de belangrijkste oude glasschilderingen van gansch Europa moeten gerekend worden, en hoedanigheden bezitten, welke maar hoogst zelden door moderne glasschilders in haar geheel kunnen worden bereikt.

Als gebouw is de tegenwoordige Sint-Janskerk in hoofdzaak merkwaardig om hare afmetingen en haar nationaal karakter. Wat betreft hare lengte, 125 meter, is zij de grootste kerk van ons vaderland; in oppervlakte kunnen alleen de Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch en de Sint-Bavo te Haarlem met haar wedijveren. Haar bouwtrant is zuiver Hollandsch en kenschetsend voor de laatste periode der middeleeuwsche bouwkunst. De ruime en hooge schepen, die 3 en 5 breed neven elkander opgaan, zijn door ronde pijlers gescheiden. De onvaste toestand van den ondergrond is aanleiding geweest, dat men geen steengewelven ter overdekking, heeft aangebracht, maar zich met een Hollandsche kap, welke inwendig tonvormig besloten is (oorspronkelijk blank eiken), tevreden heeft gesteld. Thans is, helaas, al dit houtwerk van kap en zoldering door eene niet schoone verflaag overdekt.

Toch hebben de zware muurmassa's, ook zonder gewelven, de fundeeringen — bestaande uit vast aaneengesloten door roostering gekoppelde slieten — bedenkelijk doen zakken. Die verzakking heeft tengevolge gehad dat de muren zijn gaan werken, in de laatste tientallen van jaren op

onrustbarende wijze: op enkele punten zijn thans bij pijlers en muren afwijkingen van meer dan een halven meter uit het lood geconstateerd. Door het werken en zakken der muren is bovendien de kap onregelmatig uit haar zuiveren stand geraakt, zoodat zij even zorgwekkend als de muren is.

Is de toestand van het gebouw reeds een gevaar voor de daarin vervatte glasschilderingen, nog dreigender gevaar is de slechte toestand, waarin de vensters verkeerden, welke met deze kostbare glazen zijn gedicht: de steenen stijlen waren in den loop der tijden vervangen door houten stijlen, aan telkens wederkeerende rotting onderhevig.

Overtuigd dat de ondergang van onschatbare kunstwerken als de glasschilderingen van de Sint-Janskerk te Gouda een ramp zou zijn, dat het terugbrengen van het gebouw, dat de bewaarplaats dier kunstschaten is, tot den normalen en solieden staat van voor eenige eeuwen een nationaal belang is, droegen Kerkvoogden der Hervormde Gemeente in 1897, na overleg met de Regeering, aan de architecten Jos. Th. J. Cuypers en W. Kromhout Cz. op, na onderzoek, een plan van de restauratie samen te stellen en eene begrooting van kosten op te maken, en verklaarde de Regeering zich bereid aan eene speciaal voor de leiding der restauratie te vormen commissie een jaarlijksche subsidie te verleen, onder voorwaarde dat de provincie Zuid-Holland, de gemeente Gouda, de kerkelijke gemeente *en belangstellenden* ook in de kosten der restauratie zouden bijdragen.

De Commissie werd in den voorzomer van 1898 gevormd.

De aangevangen werkzaamheden aan den noordwestelijken hoek der kerk deden zien, dat de toestand der fundeeringen nog slechter is dan men na het voorloopige onderzoek reeds had aangenomen; zoodat, hadden de architecten in het plan der herstelling opgenomen de vernieuwing en uitbreiding van sommige deelen der fundeering, thans moest worden besloten tot het maken van een geheel nieuwe zware heifundeering aan weerszijden van de oude muurwerken, door zware kespen onder het metselwerk heen onderling verbonden, terwijl de gemetselde fundeeringen aanmerkelijk werden verbreed en verzaard.

Met de herstelling van het gebouw, afgescheiden nog van de glazen, blijken dan ook tonnen gouds meer gemoeid te zijn dan aanvankelijk geraamd is. De Commissie werd daardoor wel genoodzaakt zich telkens tot de Regeering te wenden met verzoek om meer steun, gelukkig met goeden uitslag. Was in 1901 het Rijkssubsidie verhoogd van *f* 3500,— tot *f* 5000,— per jaar, in den aanvang van 1903 werd het gebracht op *f* 8000,—. Aan deze laatste verhooging werd evenwel de voorwaarde verbonden, dat onze Commissie jaarlijks van anderen dan het Rijk zou moeten ontvangen *f* 7000,—. *Zij heeft dus thans te zorgen voor eene vermeerdering van hare inkomsten met f* 1700,—.

Aan eene verhooging van de subsidiën der provincie Zuid-Holland en de gemeente Gouda valt niet te denken, en de kerkvoogden kunnen uit eigen middelen geen hoogere bedragen toestaan.

Zij doet daarom een nieuw beroep op de goedgeefschheid van belangstellenden.

Bijdragen worden gaarne in ontvangst genomen door den penningmeester den Heer H. J. Nederhorst te Gouda.

Iets over de Leidsche St. Pieterskerk, hare geschiedenis en architectuur.

Toen wij onlangs te Leiden vertoefden en daar teekeningen vervaardigden van het monument, dat het onderwerp dezer verhandeling zal uitmaken, waren wij meermalen in de gelegenheid op te merken, hoe weinig de inwoners dier stad bekend zijn met de geschiedenis van dit schoone product van middeleeuwschen kerkbouw. En met verbazing bemerkten wij toen, dat bij velen de onwetendheid op dat punt zoo groot is, dat eene schilderij, hangende in de kamer der gemeente-commissie en een beeld gevend van de St. Pieterskerk, zooals zij was in de 15e eeuw, beschouwd wordt voor te stellen de in 1365 gestichte en in 1820 gesloopte O. L. Vrouwekerk aldaar 1).

Wij hebben daarom de geschiedschrijvers der stad geraadpleegd, die Leiden met zijn gebouwen en monumenten hebben beschreven, doch na dit onderzoek — wij moeten het eerlijk bekennen — heeft het ons in geen deele meer bevreemd, dat zoo velen slecht zijn ingelicht; immers Jan Jansz. Orlers deelt ons weinig of niets van de kerk mede, Frans van Mieris geeft eene geheel verkeerde voorstelling van den stand van den toren, steunend op eene onjuiste hypothese, terwijl Mr. Daniël van Alphen door het aanvoeren van meerdere gegevens de fout van Frans van Mieris voortzet en nog verergert.

Wij hebben daarom gemeend, dat wij velen wellicht van dienst zouden zijn, wanneer wij de bijeengegaaarde gegevens tot een opstel verwerkten en dat de belangstelling in dit grootsche bouwwerk daardoor zou worden gaande gemaakt.

De stad Leiden, die tot een der oudste steden van ons vaderland wordt gerekend, werd herhaaldelijk vergroot, voor de eerste maal in 1294, daarna in 1355, vervolgens in het jaar 1389 en ten slotte in 1611—1612; het oudste gedeelte wordt ingesloten door den Nieuwen Rijn, die zuidwaarts van den Burcht stroomt, door het water van de Steenschuur en van het Rapenburg: 't is in dit gedeelte der stad, dat onze St. Pieterskerk gebouwd is.

1) Deze kerk was gelegen aan de Haarlemmerstraat en werd geschonken aan de Fransche en Waalsche vluchtelingen; in 1820 werd zij uit hoofde van bouwvalligheid gesloopt, terwijl de toren tot het einde van 1837 gespaard werd, in welk jaar deze het lot der kerk deelachtig werd.

Eertijds waren te Leiden drie hoofdkerken: de St. Pieter en Pauluskerk, de St. Pancras of Hooglandsche Kerk en de Onze Lieve Vrouwekerk, waarvan de eerstgenoemde de oudste is. Geen bronnen vermelden ons den datum der stichting of inwijding dezer kerk, doch J. Jz. Orlers deelt ons hieromtrent mede, dat meer dan honderd jaren geleden in deze kerk een geschrift hing van den volgenden inhoud: »*Inden Jare 1121 des Sonnedachs naer ons Lief-vrouwen gheboorte, (hetwelcke altijs in September is) worde dese tegenwoordighe Kercke, ghewijt inder eeren Godes, ende der Heijligen Apostelen S. PIETER ende S. PAULUS, onder den Eerwaerdigen Heer ende Vader in Gode GODEBALDUS, de 24 Bisschop van Utrecht*». Wij vernemen hieruit derhalve, dat de tegenwoordige St. Pieterskerk voorheen was toegewijd aan de beide apostelen Petrus en Paulus.

Het behoeft nauwelijks betoog, dat het jaartal der inwijding (a^o 1121) niet op de tegenwoordige kerk wijst, doch betrekking heeft op eene vroegere.

Verder vinden wij nog bij evengenoemden schrijver, dat de kerk later vergroot is en dat hij uit een niet door hem genoemd geschrift de wetenschap heeft opgedaan, dat in het jaar 1339, dus 218 jaren na de inwijding, het koor der St. Pieterskerk uitgezet en gebouwd is.

Tot deze mededeeling bepaalt zich Orlers, waarvan Frans van Mieris echter de juistheid betwijfelt, omdat hij niet kan aannemen, dat de Roomsch-Katholieken eene kerk zonder koor zouden gebouwd hebben; hij is daarom de meening toegedaan, dat de uitbreiding aan de andere zijde, dus aan het westen, heeft plaats gehad. Klaarblijkelijk verkeert van Mieris hier in dwaling en is de toedracht der zaak als volgt:

Toen in het jaar 1121 de St. Pieterskerk was ingewijd en in gebruik genomen, was zij in de weinig omvangrijke oude stad de eenige parochiekerk en bood voldoende ruimte voor de toen nog weinig talrijke ingezetenen; allengskens echter, toen het zielental aanmerkelijk vermeerderde, getuigen de herhaalde, boven besproken uitbreidingen der stad, ontstond, niettegenstaande in 1315 de St. Pancras of Hooglandsche kerk gesticht werd, er behoefte de St. Pieterskerk te vergrooten en uit te breiden.

Een stout plan werd ontworpen en vastgesteld, en in 1339 werd met den bouw van het koor aangevangen, terwijl de oude Romaansche kerk van 1121 zeer waarschijnlijk tijdens den duur van het nieuwe werk benut werd, om na de voltooiing daarvan te worden afgebroken, ten einde plaats te maken om den verderen bouw te kunnen vervolgen.

Laten wij thans de St. Pieterskerk beschrijven, zooals zij in de 16^e helft der 14^e eeuw gebouwd werd.

Het koor bestaat uit een middelschip, ter lengte van 4 travées, met zijbeuken, die van elkander worden gescheiden door ronde kolommen, waarop geprofileerde spaarbogen voorkomen, terwijl de koorafsluiting gevormd wordt door de vijf zijden van een tienhoek. De zijbeuk loopt met een gelijk aantal zijden om het koor.

Deze vrij eenvoudige koorafsluitingen komen veelvuldig voor; wij

treffen ze o. a. aan in de groote kerken te Breda, Kampen, Arnhem, Kuilenburg, Naarden, Franeker en 's Gravenhage en vinden ze o. m. ook terug in de St. Pancraskerk te Leiden, de Akerk te Groningen enz. Het hooge middelschip heeft een houten, spitsboogvormig gewelf, terwijl de gewelven der zijbeuken daarentegen van steen en kruisvormig zijn; elke travéezijde heeft een vierdeelig geprofileerd venster, waartusschen contreforten geplaatst zijn.

Na de voltooiing van dit koor werd de oude kerk van 1121 afgebroken en kon op dit vrijgekomen terrein de bouw der nieuwe kerk worden voortgezet. Het middelschip van het koor werd toen met 6 travées verlengd, welke door een zwaren toren aan de westzijde werden afgesloten; ten noorden en ten zuiden van de 4 westelijke travées van dit nieuwe middelschip werden 2 rijen zijbeuken gebouwd en met 2 travées links en rechts van den toren verlengd ¹⁾, zoodat laatstgenoemde dus door de zijbeuken en het middelschip aan 3 zijden was ingesloten. Evenals het schip in het koor, kreeg ook het middelschip een houten gewelf, terwijl de zijbeuken van steenen kruisgewelven werden voorzien; hiermede werd deze bouw dus voltooid.

Onmiddellijk grenzend aan het koor zijn tegelijkertijd ter breedte van 2 travées transepten aangelegd en wel met de bedoeling deze niet oogenblikkelijk, doch eerst later te voleindigen; zij werden ter hoogte der zijbeuken opgetrokken en slechts voorloopig afgedekt.

Aan de westzijde kregen deze transepten eenen zijbeuk, terwijl de aanbouwen aan de oostzijde nooit tot uitvoering kwamen, waarom de hoeken, door koor en transepten gevormd, eerst naderhand zijn afgesloten. Aan den zuid-westhoek der kerk werd eene sierlijke doopkapel uitgebouwd; bovendien werd in den hoek, gevormd door den noordelijken zijbeuk en het transept, eene bedplaats aangebracht en in den hoek, ontstaan door den zuidelijken zijbeuk en het zuidertransept, eene kapel of juister uitgedrukt een gewelfd vertrek.

Dit is in korte trekken het plan der St. Pieterskerk, zooals *wij* haar in de 14^e eeuw beschouwen; wij zullen trachten een en ander met bewijzen te staven. Tegen de mededeeling van J. Jz. Orlers, dat in 1339 met den bouw van het koor zou zijn aangevangen, valt geene tegenwerping in te brengen, aangezien de bouworde van het koor geheel strookt met den door hem opgegeven tijd; vergelijken wij nu het middelschip der kerk met dat van het koor, dan springt de rijkere bouwwijze van het eerstgenoemde schip terstond in het oog, hetgeen er op wijst, dat het kort na het koor is gebouwd. Bovendien zien wij op de in den aanvang dezes bedoelde schilderij in de kamer der gemeente-commissie, dat de hooge muren van het middelschip en van het koor niet worden onderbroken door

1) Deze verlenging kan ook later hebben plaats gehad, daar in de beschrijving van de na te melden instorting van den toren gesproken wordt van het mede-instorten van 2 pilaren van het *nieuwe* werk.

het transept, omdat zij onafgewerkt ter hoogte der zijbeuken zijn gehouden; het gevolg hiervan is, dat de hooge schipmuren vanaf de koorafsluiting tot aan den toren in 10 aaneengesloten travées doorloopen en, wanneer de aangehaalde afbeelding der kerk juist is, moet de plaats, waar thans het transept het middelschip snijdt, eertijds zijn ingenomen door twee muurvakken, die twee travées van het schip vormden. Dat deze travées, op onze teekening aangeduid door de letters AB en CD, werkelijk bestaan hebben, is nog duidelijk te zien aan de moeten in de muren ter plaatsen, aangeduid door de letters A, B, C en D; en niet hieruit alleen valt dit af te leiden, doch ook is dit merkbaar aan de richting van het gewelf en van de kap. Immers men kan nog nauwkeurig zien, dat gewelf en kap zich van af de koorafsluiting naar het westen verlengen, zonder dat men naderhand bij de voltooiing der transepten zich de moeite heeft getroost het gedeelte dak onder de insnijdingen van transept en schipdak weg te breken en zonder dat voor eene behoorlijke insnijding der houten transept- en schipgewelven gezorgd is; begeeft men zich daar ter plaatse over de brug op de balken, dan kan men nog de bebording der oude kap zien, ja zelfs de spijkergaten der voormalige leibedekking.

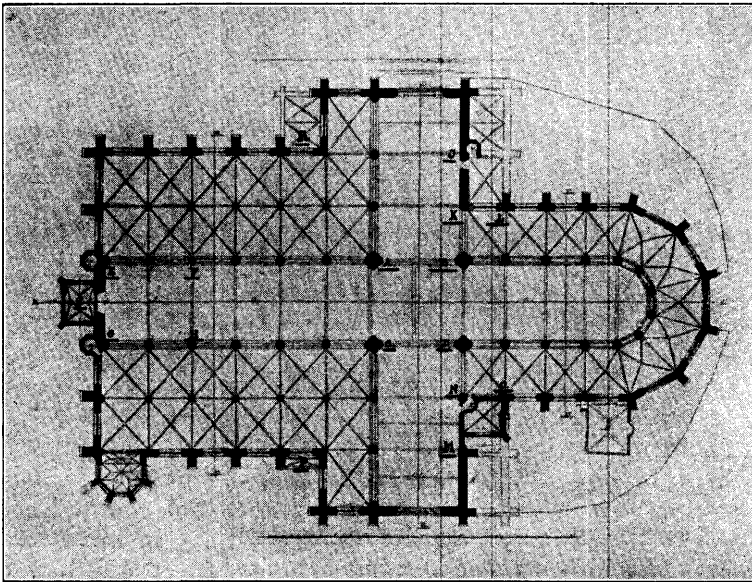
Het bestaan der oude kap te dier plaatse is een doorslaand bewijs, dat deze vóór de voltooiing der transepten gerust heeft op muurvakken, die gelijk waren aan twee travées van het middelschip.

Toonen wij thans aan, dat de toren moet gestaan hebben ter plaatse, zooals wij in ons plan hebben beschreven.

Wederom moeten wij ons beroepen op de bewuste schildering in de kamer der gemeente-commissie, waar wij hem op de door ons aangegeven plaats zien geschilderd. Na de instorting van den toren, waarover wij later uitvoeriger zullen spreken, is hij niet meer opgebouwd, doch werd het schip met twee travées (het voormalige grondvlak van den toren) verlengd en de kerk aan de westzijde afgesloten; wanneer wij ons in het schip ter hoogte stellen van den tweeden vrijstaanden pijler van af het westen, dan zien wij zoowel boven den noordelijken als boven den zuidelijken pijler eene scheur in de kalklaag — dit is de aanzetting der nieuwe travées tegen de oude, welke zelfs zeer duidelijk waarneembaar is, wanneer men zich onder de kap der zijbeuken begeeft. Terwijl verder het materiaal der oorspronkelijke muren van het middelschip boven de daken oudtijds uit tufsteen bestond, doch later in baksteen veranderd is, zoo bestaat de bouwstof der schipmuren, die in de plaats van den ingestorten toren zijn aangebracht, uit bergsteen. Ter bevestiging van de juistheid onzer bewuste afbeelding der kerk met den toren in het westen, zien wij, dat ter plaatse, waar de toren moet gestaan hebben, geen oorspronkelijk metselwerk aanwezig is. Doelend op den toren, zegt Orlers dan ook terecht: *»de welke in het westen van de voornoemde Kercke ghebout was.»*

Wij zouden het bestaan van den toren aan de westzijde der kerk niet zoo uitvoerig besproken en aangetoond hebben, ware het niet, dat van

Mieris beweert, dat de toren eertijds op de snijding van schip en transept gestaan heeft, voor welke veronderstelling hij aanvoert de buitengewone dikte der 4 pilaren; uit aantekeningen van het jaar 1508 weet hij bovendien nog mede te deelen, dat den koster gelden werden uitbetaald voor zijne moeite, om de torenwachters dagelijks door de kerk toegang tot den toren te verschaffen en deze des s'morgens weer voor hen te ontsluiten. Uit den »Perkamenten Blaffaard" van St. Pieter haalt hij verder nog de volgende zinsnede aan: »*Welck graf gelegen beneden Sinte Pieterskerck voorsz. in den ommeghanck, an die Zuytzijde, bezijden Sinte Katherinen Outaer, staende an den Toorn . . . enz.*, welke aanhaling hij voldoende oordeelt,



om niet meer aan den stand des torens te twijfelen, te meer daar ook naar zijne meening het muurwerk in het westen, waar zooals hij zegt, vermoed wordt. dat de toren zou hebben gestaan, niet sterk genoeg is om een zoodanig gevaarte te kunnen dragen. Van Alphen is het geheel met van Mieris eens en tracht zelfs door eenige eveneens onvoldoende bewijzen de meening van zijn tijdgenoot te bevestigen.

De beweringen van beide geschiedschrijvers kunnen wij weerleggen door te verklaren, dat de 4 pilaren op de snijding van schip en transept, hoe zwaar zij ook wezen mogen, eene onvoldoende dikte hebben om eenen steenen toren van eenige beteekenis, zooals in casu het geval is, te kunnen torsen. Onvoldoend bewijs is voorzeker ook het feit, dat de koster de torenwachters door de kerk op en van den toren liet, daar een dusdanige maatregel genomen kan zijn tot betere controleering dezer lieden ook bij

den stand van den toren aan de westzijde. Wanneer wij nu weten, dat de toren niet is opgebouwd kunnen worden op de door van Mieris bedoelde westelijke muren, daar deze, zooals wij reeds aantoonde, eerst na de instorting van den toren zijn aangebracht, dan meenen wij onze hypothese voldoende te hebben bewezen en duidelijk aangetoond te hebben, dat de toren gestaan heeft ter plaatse, op onze teekening door de letters E, F, G en H aangeduid.

Deelden wij boven reeds mede, dat de transepten wel aangelegd zijn, doch eerst later voltooid werden, onze schildering lichtte ons hieromtrent weer voor; daarenboven wijst de bouworde dier transepten op de 2^e helft der 15^e eeuw. Twijfelt men echter aan een lateren opbouw der transepten, dan verwijzen wij naar de aansluiting der transept- en schipmuren, onder de zijbeukdaken, waar wij kunnen opmerken, dat de muren van het transept met tanden in de kassen der muren van het schip grijpen en op deze wijze daar aansluiten; en metselwerk, waarbij tanden en kassen voorkomen, wijst met niet falende zekerheid op werk uit twee verschillende tijden.

Zien wij nu nog tot overmaat van bewijsgrond, hoe de transeptdaken en gewelven aan die van het middelschip aansluiten, dan zal zelfs de meest ongelooovige overtuigd worden; want, eerst nadat deze aansluiting was tot stand gekomen, werden de muurvakken AB en CD verwijderd en het dak van het middelschip opgevangen op een zwaren balk, die met muurstijlen, corbeels en sleutelstukken versterkt was.

Oorspronkelijk waren de transepten slechts ter hoogte van de zijbeuken opgetrokken en had men aan de oostzijde eene andere oplossing op het oog dan de thans aanwezige, hetgeen men terstond met ons eens zal zijn bij nadere aanschouwing der oostelijke transeptmuren. Immers aan de oostzijde van het noordertransept is naast den traptoren nog een muurvak met venster aanwezig, hetwelk aanduidt wat de oorspronkelijke plannen waren; bij wijziging dier plannen zijn de vakken JK en KL dichtgemetseld.

Ongeveer hetzelfde vond plaats aan de oostzijde van het zuidertransept, waar niet slechts de vakken MN en NO werden dichtgemetseld, doch tegelijkertijd eene sacristij werd aangebouwd. Nog rest ons te bewijzen het weinig bekende feit, dat in de hoeken, gevormd door de zijbeuken en transepten, uitbouwen of wel kapellen aanwezig zijn geweest.

Vangen wij aan met den zuidelijken uitbouw, gemerkt P, zoo zien wij, dat de schilderij uit de kamer der gemeente-commissie dezen aangeeft; doch een zekerder bewijs geeft ons de werkelijkheid aan de hand, want begeben wij ons in de kerk en gaan wij door het daar aanwezige, smalle, gothische poortje ter plaatse waar de gasmeter is opgesteld, dan bespeuren wij in de hoeken kraagsteentjes en aanvangstukken van gewelfribben, hetgeen op een gewelfd vertrek duidt. Waarschijnlijk is dit echter geene kapel geweest, daar het poortje slechts 0,69 M breed is en derhalve als

toegang te nauw is; wij hellen echter over tot de veronderstelling, dat deze ruimte als bergplaats heeft dienst gedaan.

De uitbouw aan de noordzijde, door de letter R aangegeven, was tot voor eenige jaren geheel onbekend, want eerst in 1896 werden daar ter plaatse bij het verrichten van herstellingen in den zijbeukmuur twee geprofileerde, halffrondboogvormig afgedekte vensters ontdekt, van ijzeren staven voorzien en nimmer met glas dichtgemaakt.

Deze getraliede openingen nu wijzen er op, dat eertijds in den buitenhoek eene kapel is geweest, doch geheel afwijkend van alle hier te lande bekende kapellen. Is gewoonlijk eene kapel, die aan eene kerk grenst, slechts door de kerk toegankelijk, de kapel waarvan sprake, moet echter ook langs buiten bereikbaar zijn geweest; immers de in 1896 ontdekte vensters duiden aan, dat de afgesloten ruimte, ook wanneer de kerk zelve gesloten was, door de geloovigen kon worden betreden, om voor de getraliede vensters hunne gebeden te verrichten en het inwendige der kerk te overzien. Op deze wijze konden de godvruchtige inwoners te allen tijde uiting geven aan hun godsdienstig gevoel zonder dat de kerk op ongewenschte tijden geopend behoefde te blijven.

Door aanvoering dezer bewijsgronden meenen wij voldoende te hebben aangetoond, dat onze omschrijving van het oorspronkelijke plan niet op fantasie berust, maar aan de werkelijkheid kan worden getoetst.

Alvorens thans den loop onzer verhandeling voort te zetten, komt het ons wenschelijk voor hieraan eenige maten der St. Pieterskerk te doen voorafgaan.

Het middelschip is 10,5 M., het schip met de zijbeuken in het koor 25,5 M., terwijl het schip met de dubbele zijbeuken 40,5 M. breed is.

Het koor met de koorafsluiting is 25 M. lang, terwijl de lengtemaat van het schip vanaf den oorspronkelijken toren tot en met de koorafsluiting 62 M. bedroeg. Het transept heeft eene breedte van 11 M., terwijl de lengte van beide transepten te zamen 56,5 M. is. De toren mat uitwendig 13—13 M. De totaallengte der kerk is uitwendig 84 M.; de muren in het middelschip bereiken eene hoogte van 24 M., terwijl de hoogte tot aan den top van het gewelf 29,5 M. en die der zijbeukgewelven 14 M. bedraagt.

Komen wij thans op ons onderwerp terug.

Toen de kerk van af het midden der 14e eeuw tot in de 2e helft der 15e in den door ons beschreven toestand gekomen was en de transepten hunne tegenwoordige gedaante hadden verkregen, raakten de geldmiddelen geheel uitgeput; men scheen slechts het oog gericht te hebben op de enkele voltooiing van het kerkgebouw, waardoor de bijzaak, het geregeld onderhoud daarvan, over het hoofd werd gezien.

Het verwaarloozen van een dergelijk monument zal grootendeels wellicht te wijten zijn aan den woeligen tijdgeest dier dagen, waarin oorlogen en burgerwisten aan de orde waren; denken wij slechts aan de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, den inval der Kennemers enz., een tijdperk, waarin

voor velen gewichtiger belangen op het spel stonden, zoodat van een geregeld en doelmatig onderhoud van dergelijke kunstwerken geen sprake kon zijn. Het verval der kerk werd spoedig echter van dien aard, dat »Schout Burgemeesteren ende Schepenen der stede van Leyden'' het dreigend gevaar bespeurden en, vreezend dat de kerk door ouderdom en bij gebreke van voldoende herstellingen zou instorten, aan de kerkmeesteren op zekere voorwaarden het Roepambacht verleenden, ten einde met de verkregen gelden tot restauratie over te gaan; dit lezen wij in een brief van het jaar 1510. Hetzij de geldmiddelen onvoldoende toevloeiden, hetzij de herstellingen onkundig en ondoelmatig geschieden, zeker is het, dat de toestand van den toren (waaraan voorzeker eene fout in de constructie het hare zal bijgedragen hebben) met den dag treuriger werd, totdat hij eindelijk 2 jaren later op den 5en Maart onverwachts instortte.

Dit feit is voor de nakomelingschap geboekstaafd, zooals ook het verhaal van de paniek, die eenige dagen voor de instorting in de kerk plaats had, tengevolge van het neervallen van eenen gootsteen midden onder de preek; een en ander is zoo juist en kenschetsend weergegeven, dat wij het om der wille van de curiositeit hier woordelijk laten volgen:

»Int Jaer ons Heeren 1512, opten vijfden dach van Maerte, tusschen »den Donderdach ende den Vrijdach, inder nacht, recht voor dat de Klock »een sloech, int leste quartier vanden selven uyre, inden eersten uyre vanden »vijfden dach van Maerte, soo viel ende storte ter neder den Toorn van »S. Pieters Kercke, binnen der Stede van Leyden: ende het Cruys, Becken »ofte Pijn-appel metten Maeckelaer, vielen Heer Symon Ewoutsz. Priester »ende Pater vande Falijde-Bagijnen Huijs ontstucken, ende daer was veel »Houts op sijn bedde ghevallen daer hij op lach ende sliep, ende was in »grooter vreesen van sijn Lijf, soo dat door Gods sonderlinghe gratie, den »selven Heer Symon niet gequetst en was, noch oock niemant anders: »Maer den selven Val nam over de Noort-zijde vande voorschreven Kercke »na haer twee Pilaernen, van het nieuwe werck, ende 't decksel vande »Kercke de voorschreven twee Pilaernen breet: ende aande ander zijde, over »S. Catharynen Outaer 't Glas van Calis, met een vacke muys, ende daer »storte veel vanden Toorn over beyde zijden achter inder Kercken, ende de »grootte Orgele, die midden inder Kercken hanght aenden Toorn, bleef hangen.

»Item op S. Mathijs dach daer te vooren, ende was den vijf ende »twintichsten in Februarius, want het was Schrickel-jaer, ende was den »eersten dach inde Vasten, des achternoens nae de Vesper, doe preeckte de »President vande Observanten buyten Leyden: ende als hij omtrent int »midden was van sijn Sermoen, soo viel eenen grooten gootsteen vander »Toyen vander Kercke, opte Kercke, ende maecte groot geluyt, soo dat »eenige vande gene die inde Kercke waren, om 't Sermoen te hooren, riepen »den Toorn valt, ende maecten een loop onder 't volck, ende de achterste »begonsten eerst, want de Kercke vol volcx was, ende de eerste niet »op en consten comen, so vielen de Luyden over malcanderen, ende 't ruymoer

»was so groot, ende den loop soo vreeselick om sien, dat een yegelick verbaest
 »was, ende was geschepen datter veel volcx versmoort soude hebben, die
 »onder de voet lagen, ende daer de ander op lagen: ende de sommige waren
 »gequetst, ende veel Vrouwen hare bereytselen geheel of, heur Caproenen,
 »Faelgiën, Hoycken, Pantoffelen, Matten, ende Stoelen bleven leggen, soo
 »groot was den loop, dat de Moeder haer Kint vergat, ende of ginck,
 »en 't Kint sijn Moeder, want elck meende sijn lijf quyt te wesen. Den
 »President die een groot Predicant was, ginck vanden Predick-stoel, ende
 »en wist niet wat hem over quam, noch 't gemeen volck en consten tot hen
 »selven niet comen. Hier heb ick Henrick Florisz. self bij geweest ende
 »gesien.»

Zooals men ziet, laat het verhaal van de instorting des torens en de voorbode daarvan, beide beschreven door den gemeente-secretaris, aan duidelijkheid niets te wenschen over. Alhoewel wij vermeld vinden, dat op den toren dag en nacht gewaakt werd, schijnt dit — misschien wel na dien steenval — nagelaten te zijn, daar wij nergens iets vernemen van de redding of den dood des wachters. De toren was zeer hoog, zoodat hij voor de zeelieden als baken dienst deed, waarom hij dan ook »den Coningh vander Zee» genoemd werd. Hij was, zoo lezen wij, 23 roeden hoog, had 300 jaren ¹⁾ over zich zien heengaan, terwijl de kap slechts 48 jaren oud was. Een ander schrijver meent echter, dat hij 32 roeden hoog was en er 9 roeden van af zijn gevallen. Deze 32 roeden zijn gelijk aan 384 voeten, hetgeen bijna 141 ellen of ongeveer 100 meter bedraagt. Of hij geheel is ingestort of slechts voor een gedeelte, doet hier niets ter zake, want het benedengedeelte schijnt in elk geval voor geen behoud vatbaar geweest te zijn.

Tot wederopbouw van den toren werden echter in dien kommervollen tijd nog vele pogingen aangewend; zoo dispenseerde de Bisschop van Utrecht o. a. degenen, die de behulpzame hand tot herstelling van den toren zouden verleen, gedurende zekeren tijd van het verbod om tijdens den vastentijd zuivel te gebruiken.

Niet alleen ging bij deze ramp de toren en een gedeelte der kerk verloren, doch ook vele zegels, stadsprivilegiën, brieven en charters werden onder de puinhoopen bedolven en daardoor beschadigd of vernield. In den toren was n.l. een vertrek ingericht tot berging van deze kostbare stukken, overtuigd als men was geen betere en veiliger bewaarplaats tegen brandgevaar te hebben, maar weinig vermoedend, dat eene instorting zoovele waardevolle documenten zou doen verloren gaan. In dit vertrek werd o. a. ook bewaard het groote zilveren zegel der stad, waarop St. Pieter, twee schilden met de gekruiste sleutels, acht schepenen en de schout was

1) Volgens onze beschrijving kan de toren slechts 160 jaren oud zijn geweest, tenzij hij daar reeds aanwezig was vóór den bouw der kerk, wat echter niet is aan te nemen.

afgebeeld. Wanneer men dit noodig had, gingen »*die van den Gerechte*» en eenige uit »*de Vroedschap*» zelf daarheen om het zegel te halen. De sleutels dier bergplaats, alsmede die der handvesten der stad, waren in handen van gekozen leden der Vroedschap of van het gerecht.

Wij vinden in een Kenningboek ¹⁾ in 1434 begonnen en waarvan de titel luidt: »*Kennynghe inden Jaire anno XXXVIII* het volgende: »*Item upten XVIII en dach in Julio ghingen 't gerecht ende een deel van der vroescip, upten toirn 't Sinte Pieters, ende hailden 't grote Segel vander Stede om brieve dair mede te zegelen vander leeninge ende hier waren over gedaen upten dach voirsz int jair MCCCC vive ende veertich*».

In een ander Kenningboek wordt een naamlijst van Schout, Burgemeesters en Schepenen gevonden, waaronder: »*Dit sijn die ghene die de sloten hebben van der hantvest doir op ten toren*».

Terstond na het ongeval werden, op last van de heeren van het gerecht, de puinhoopen onderzocht en opgeruimd, ten einde nog te redden, wat niet geheel vernietigd mocht zijn; de resultaten waren echter van weinig beteekenis, zoodat de stad door deze catastrophie vele onbetaalbare geschriften verloor en daardoor groote schade leed. Bij het onderzoek der puinhoopen werden de stukken der klokken, die in den ingestorten toren gehangen hadden, bijeen verzameld en hiervan werd het volgend jaar eene klok gegoten die onderstaand randschrift kreeg:

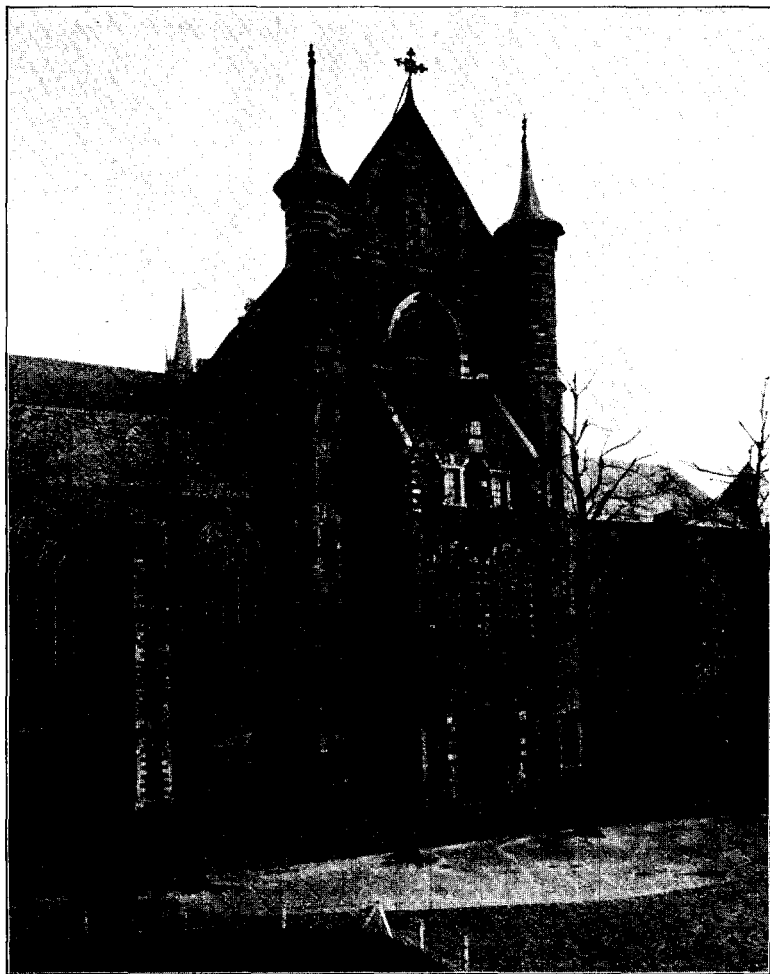
- »† *Salvator, so heyt ic.*
- »† *Den haghel en alle quaet weder verdrijf ic.*
- »† *Den levenden ende den doden luy ic.*
- »† *Willem Moer, en Jaspar sijn broer maeckten mij.*
- »† *Int jaer ons Hern MCCCCXIII.*

terwijl de achterzijde het wapen der stad Leiden vertoonde. Deze klok werd naderhand, toen de toren niet meer opgebouwd werd, in een voor dat doel vervaardigden houten klokkentoren buiten de St. Pieterskerk opgehangen, waar zij gebleven is tot het jaar 1745; toen werd het klokkenhuis, door ouderdom bouwvallig geworden, afgebroken, de klok versmolten en in het jaar 1748 verkocht. De steeg tegenover het voormalige klokkenhuis draagt nog den naam van Kloksteeg.

Eenige schrijvers beweren, dat, nadat de toren was ingestort, het thans aanwezige kleine klokkentorentje op het dak der kerk werd aangebracht, waarvan wij echter de juistheid in twijfel trekken, daar de schildering, door ons reeds herhaaldelijk tot getuige geroepen, dit torentje te zien geeft tegelijk met den toren. Hoogst waarschijnlijk is eene klok door haar val

1) Zoo werden de boeken genoemd, alwaar in het kort de loopende zaken met de daarop betrekking hebbende adviezen en vonnissen, als ook eenige andere voorvallen betreffende de politieke regeering van het College van Heeren Schepenen zijn vermeld.

niet geheel gebroken en werd zij daarna in het kleine klokkentorentje geplaatst, want van de beide daarin aanwezige klokken is de eene, die 0.55 M. hoog en 0.64 M. in doorsnede is, gebarsten; zij draagt tot opschrift: »*Wilhelmus Moor me fecit anno domini MCCCCXC — boua*



ventura vocor”. De andere is van jongeren datum, 0.47 M. hoog en 0.58 M. in middellijn en draagt tot randschrift: »*Me fecit Pieter .Seest-Amstelodami 1763*”.

Het behoeft geen betoog, dat door dit ongeval de ontsteltenis der ingezetenen zeer groot was; zij was zelfs van dien aard, dat de Weesmeesters, die plachten te vergaderen in eene kamer onder den toren op

het Raadhuis, dit lokaal niet meer wilden gebruiken uit vreeze, dat ook dezen toren ¹⁾ een gelijk lot beschoren was; later echter, toen zij weder van hunnen schrik waren bekomen, hebben zij hun oud vergaderlokaal wederom opgezocht en in gebruik genomen.

Wij zagen reeds, dat, hoewel te vergeefs, pogingen aangewend werden, om de noodige middelen te verkrijgen tot wederopbouw van den toren. Men staat hierbij verbaasd te zien, hoevele gelden en giften in die ramspoedige tijden nog werden bijeengebracht, waardoor de kerk, die door de instorting van den toren veel geleden had, op eene zoo rijke en kostbare wijze kon worden voltooid. De beschadigde zijbeuken werden met de dakén hersteld en op de plaats van den toren werd het schip der kerk met twee travées verlengd (zie EF en GH), terwijl, zooals wij reeds mededeelden, de kerk aan de westzijde werd afgesloten (zie EG) op de wijze, zooals wij haar thans kennen, echter zonder portaal; dit portaal (zie S) is eerst eenige jaren later aangebouwd, toen het ontbreken van een tochtportaal hinderlijk werd. Deze uitbouw was echter niet zoo hoog als de tegenwoordige, aangezien de hoogste verdieping eerst in 1637 is aangebracht ten behoeve der blaasbalgen van het nieuwe in de kerk te plaatsen orgel. Door deze wijzigingen verkreeg het grondplan der kerk, behoudens de twee omschreven kapellen, de tegenwoordige gedaante; ook het uiterlijk van het gebouw, dat wij thans nader zoowel uit- als inwendig in opstand zullen beschouwen, heeft weinig veranderingen ondergaan.

De westzijde van het schip, ter plaatse waar eertijds de westelijke torenmuur stond, kreeg een gevel door twee traptorens geflankeerd, alle-uitgevoerd in baksteen met eene zeer ruime toepassing van bergsteen. Deze gevel heeft op 25 M. hoogte een terugsprong aan welks voorzijde eertijds een steenen balustrade was; door middel van het gangpad achter die balustrade zijn de beide traptorens met elkander verbonden en kunnen de bruggen op de dwarsbalken in de kerk bereikt worden.

De top, die het schipdak afsluit, heeft twee spitsboogvormig afgedekte blindvensters van traceeringen voorzien, waarboven een geprofileerd vensters rozet aanwezig is, hetwelk licht geeft op de kap boven het houten gewelf; de geheele hoogte bedraagt 34 M.

De gevel onder den terugsprong, eertijds ontworpen en uitgevoerd zonder portaal, heeft een zeer groot, rijk geprofileerd en van eene traceering voorzien spitsboogvormig blindvenster, dat eindigt op eene waterlijst, die ook om de beide torens heenloopt. Onder deze lijst zijn nog twee spitsboogvormige blindvensters aanwezig, terwijl een sierlijke ellipsvormig-gevoogde ingang, die van een spitsboogvormig gevoogde ontlastingsboog voorzien is, tot de kerk toegang verleent. Het laatst omschrevene is door

1) De hier bedoelde toren is in Januari 1573 verbrand en eveneens ingestort; de tegenwoordige, die in 1577 voltooid werd, dagteekent dus van na de belegering der stad.

den aanbouw van het tochtportaal aan het oog onttrokken; dit werd oorspronkelijk slechts 2 verdiepingen hoog opgebouwd, had boven de verdieping eene balustrade, versterkt door hoekpinakels, en een dak, dat niet met den kerkmuur in verbinding stond, zoodat het groote schoone, reeds genoemde blindvenster zichtbaar bleef. Eerst later werd dit venster door den in 1637 aangebrachten opbouw gedeeltelijk aan het oog onttrokken.

De traptorens zijn achthoekig aangelegd; op 20 M. hoogte gaan zij in een cirkel over, om op eene lengte van 27 M. eene achthoekige uitkraging te verkrijgen, waarop slanke met leien gedekte helmen zijn geplaatst. Deze torens met de helmen zijn 34 M. hoog.

De noordelijke traptoren is van af de straat, de zuidelijke van uit de kerk toegankelijk; de aan de traptorens grenzende muren zijn als de noord- en zuidbeuken uitgevoerd.

Van de zijgevels zijn de beuken in baksteen gebouwd, doch alle vensters en contrefortheuken bestaan uit witten steen. De muren van het middelschip vertoonen bijna overal baksteen, alleen de omljstingen der vensters van het westelijke deel zijn van bergsteen. Toch zijn er nog plaatsen aan de noordzijde, waar tufsteen aanwezig is, waardoor het vermoeden gewettigd wordt, dat de uitwendig zichtbare schipmuren eertijds van tufsteen waren.

De twee westelijke traveés, het gedeelte dus oorspronkelijk door den toren ingenomen, zijn echter in witten steen van een groot formaat.

In tegenstelling met het voorgenoemde zijn de later voltooide transepten, ook wat de zijfronten aangaat, geheel van witten steen in klein formaat. De vensters der zijbeuken hebben overal hetzelfde profiel, behalve drie vensters in de koorafsluiting, die eene meer ingewikkelde moulure vertoonen; daarenboven is aan de vensters der doopkapel door de korte zijden der koorafsluiting ook een ander profiel voorgeschreven. De vensters van het middelschip zijn eveneens van moulures voorzien; die van het koor hebben deze door eene slechte herstelling verloren.

De sacristij ten zuiden van het koor en ten oosten van het transept had eertijds een spits dak, gelijkend op een torenhelm, hetwelk thans echter nog slechts gedeeltelijk bestaat.

De contreforten waren alle afgedekt met kleine sierlijke kapjes, van leien en looden kruisbloemen voorzien, terwijl de vensters eertijds alle traceeringen hadden; bij de laatste herstellingen zijn de contreforten eenigszins gewijzigd hersteld, terwijl de traceeringen wederom opnieuw werden aangebracht.

De kerk maakt den indruk van niet overtollig rijk, doch degelijk en massief te zijn aangelegd en gebouwd.

Inwendig worden de schipmuren en de zijbeukafscheidingen door ronde kolommen van witten steen gedragen, die 12 hoekige kapiteelen en basementen bezitten. Het koor wijkt in zijne onderdeelen eenigszins af van de latere vergrooting; zoo zien wij, dat de kapiteelen hier veel

te klein en lang zoo schoon niet zijn als de overige in de kerk aanwezig, die alle aan elkander gelijk zijn. Het profiel der spaarbogen is niet overal hetzelfde; het lijkt wel of men zoekende was naar eene gepaste moulure die, eenmaal vastgesteld, in het overige gedeelte trouw is gevolgd. Onder de hooge koorvensters bevinden zich nisvormige versieringen, die echter hier te kort zijn, maar in het schip langer, sierlijker en beter verdeeld zijn, terwijl deze versieringsvorm in de transepten dieper en nog schooner is aangebracht. Wij zien hieruit, dat zorgvuldig van de opgedane ondervinding gedurende den bouw gebruik werd gemaakt; viel de een of andere versiering niet geheel in den smaak, bij een lateren bouw werd deze veranderd tot de grootst mogelijke volmaaktheid bereikt werd.

De St. Pieterskerk was niet alleen de grootste en de oudste, doch ook de rijkste der drie parochiekerken. Wij willen eenige voorwerpen aanhalen, die de kerk vóór de Hervorming reeds bezat en die wijzen op haar grooten rijkdom. Zoo deelt ons de geschiedschrijver Orlers mede, dat Graaf Willem II Roomsch-koning, de 15^e graaf van Holland, Zeeland enz., die in 1227 geboren werd in het Hof van de graven van Holland, naderhand de woning van de Heeren van Lockhorst, gelegen ten noorden van de St. Pieterskerk en ten oosten van het 's Gravensteen, later ter herinnering aan zijn doop aldaar aan genoemde kerk »tot vermeerderinge van den dienst Godes" een hoogaltaar heeft geschonken, dat zeer fraai van toetssteen vervaardigd was. Frans van Mieris daarentegen weet te verhalen, dat bedoelde Willem II, Roomsch-koning, die evenals later zijn zoon Floris V in deze kerk werd ten doop gehouden, ter gedachtenis aan deze gebeurtenis eene zoo schoone doopvont heeft geschonken, dat haar weerga in Holland niet te vinden was, welk kunststuk geplaatst werd in eene prachtige kapel, opzettelijk tot dat einde gebouwd. Wij weten niet, wie van beide kroniekschrijvers de waarheid weergeeft, maar zeker is het, dat óf het schoone doopvont óf het prachtige altaar (mogelijk ook wel beide ¹), weleer geschonken aan de oude kerk, later in de nieuw gebouwde een eereplaats heeft gekregen, doch bij den beeldenstorm in 1566 uit de kerk is verdwenen; zelfs beweert men, dat een der daarvan afkomstige steenen gebruikt is voor een der opschriften, die voorkomen in den gevel van het in 1597 herstelde raadhuis.

Uit het relaas van den stads-secretaris Hendrick Florisz. omtrent de instorting van den toren hebben wij vernomen, dat aan de zuidzijde tegenover het St. Catharina-altaar het glas van Calis werd verbrijzeld; in »het Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche oudheden" 3^{de} deel, lezen wij dat de kerkglazen pronkten met de wapens van Heemraden en Kerkmeesters, waaruit wij derhalve kunnen opmaken, dat ook geschilderde glasramen de kerk versierden; weder komen wij uit het verhaal van Hendrick Florisz. te weten,

1) Andere schrijvers beweren, dat Graaf Willem II enz., beide, zowel altaar als doopvont, der kerk ten geschenke heeft gegeven.

dat het groote orgel, dat in het midden tegen den toren hing, bij de instorting van den toren op zijne plaats is blijven hangen; dit orgel moet een goed stuk werk zijn geweest en was daardoor vermaard, want toen in 1455 op den 4^{en} Augustus door de kerkmeesters van de St. Hippolytuskerk te Delft een nieuw orgel werd aanbesteed, stond in het bestek: »na manieren en vormen als dat werck tot Leijden is tot Sinte Pieter».

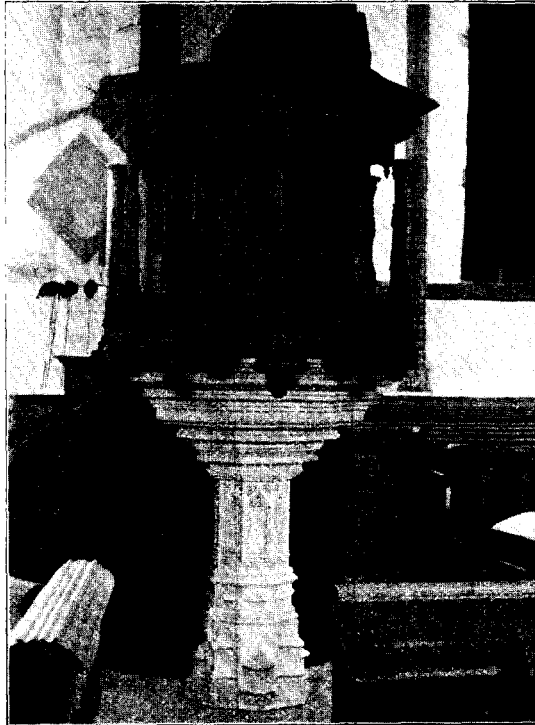
Na afbraak van het benedengedeelte van den toren is ook dit orgel weggebroken, doch het is niet bekend, of het bij het herstellen der kerk wederom geplaatst dan wel door een ander is vervangen ¹⁾. Met zekerheid weten wij evenwel, dat na de herstelling der kerk tijdens de godsdienst-oefeningen kerkmuziek en zang werden uitgevoerd, want in het gemeente-museum in de Lakenhal worden nog drie schoone muziekboeken, van leeren banden voorzien, bewaard; zij hebben eene grootte van 0.60 M. bij 0.40 M. bij 0.14 M. en werden bij de diensten in de St. Pieterskerk gebruikt. Het eene dagteekent van het jaar 1549, is op papier geschreven en draagt achterin het volgende rijmpje:

»Dit bock is Gode becqum

»het moutetbock is sijnen naem», terwijl de beide andere van 1559 dateeren.

De thans aanwezige predikstoel moet naar den stijl te oordeelen, die laat gothisch is en meerdere renaissance-motieven vertoont, uit het begin der 16^e eeuw dagteekenen, hetwelk ons doet vermoeden, dat de oude kansel bij de instorting van den toren zoodanig is beschadigd, dat hij door

1) Van Mieris verwisselt het tegenwoordige orgel met het gothische dat eertijds tegen den torenmuur heeft gehangen.



een nieuwen moest worden vervangen. In dit vermoeden worden wij gesterkt door een in het kerkarchief aanwezig document, dat op de plaatsing van den predikstoel betrekking heeft en waarin wij lezen: »*Besteck waerna de heere kerckmeesteren willen besteden een stoel*'' enz. in de St. Pieterskerk en verder: »*voor eerste zal de aannemer maken en stellen een stoel ter plaatse waer de oude stoel heeft gestaan, op dezelfde hoogte en breedte als den voorgaande stoel . . .*''

Het overige is onleesbaar en jammer vooral is, dat geen jaartal aanwezig is.

De predikstoel, waarvan sprake, is een waar meesterstuk; het beneden-gedeelte, bestaande uit een achthoekigen steenen voet, is zeer schoon bewerkt, rijk geprofileerd en met profielen doorsneden, zoodat men met ontzag en met bewondering naar den kunstenaar moet opzien, wiens vaardige hand dit kunststuk heeft gewrocht.

In het midden van den voet, het gedeelte dat wij gevoegelijk de schacht zouden kunnen noemen, zijn nissen en voetstukken aangebracht, ten einde daarin figuren te kunnen aanbrengen. Het bovengedeelte van den voet, van eikenhout vervaardigd, heeft eveneens den achthoekvorm, waarboven op acht zich rijk ontwikkelende kolommen het achthoekige dekblad zich verheft. De z. g. kuip van den kansel ligt eenigszins terug, is zestienhoekig en heeft kunstig bewerkte, rijk versierde paneelen, waarin renaissancevormen zich vermengen met laat gothische motieven; verder heeft zij groote voetstukken en onder het dekblad overhuivingen, die er op wijzen, dat zij bestemd is geweest, om figuren of beeldengroepen te dragen.¹⁾ Het klankbord bestaat uit drie boven elkander geplaatste deelen, waarvan naar het ons voorkomt, de beide bovenste stukken alleen bij den predikstoel behooren, daar het onderste deel een eeuw jonger is.

Is ons van dit kunststuk geen juisten datum bekend, ook van het koorhek is ons het jaartal onbekend, zoodat wij de dagteekening weer uit den bouwstijl (nl. uit de 15e eeuw) moeten afleiden. Dit koorhek is van eikenhout vervaardigd, bezit twee deuren, terwijl het bovengedeelte door koperen balusters wordt afgesloten.

Opvallend schoon zijn de fraai bewerkte friezen in renaissance-stijl, voorstellende ornamenten, koppen en figuren, die voorkomen op de lijst van dit gothische koorhek; klaarblijkelijk zijn zij daarop aangebracht, om een of ander opschrift te dekken, hetgeen ons naderhand gebleken is werkelijk het geval te zijn, want onder deze friezen bevindt zich een zeer sierlijk opschrift, met fraaie gothische letters geschilderd, van den volgenden inhoud:

»*Ghebenedijt & Sij & Die & Soete & Name & Ons & Heren &*

1) Van dezen predikstoel bestaat eene goede teekening van de hand van den heer F. Ludewig, architect, opgenomen in het plaatwerk »De Architect,» 7e jaargang oude kunst, nummer 218.

»Jhesu & Cristi & & Ende & Di & Naem & Der & Soete &
»Maget & Maria & Inder & Ewicheijt.»

Wij vermoeden dus, dat deze friezen na de hervorming tegen dit schilderwerk zijn aangebracht, om dit paapsche opschrift, dat in deze kerk toen niet meer op zijne plaats was, aan de blikken van de volgelingen der nieuwe leer te onttrekken.

Van den grooten rijkdom dezer kerk getuigen de talrijke altaren, die daarin aanwezig zijn geweest en op 34 geschat worden. Sommige dezer waren door particulieren gesticht, weer andere waren opgericht door de vele gilden en broederschappen, die destijds bestonden en meestal ieder een eigen altaar bezaten, gewijd aan hun patroonheilige; ongetwijfeld hebben deze altaren in pracht en schoonheid met elkander gewedijverd, hetgeen wij te eer kunnen bevroeden, daar de stad Leiden in de 15e eeuw verschillende beroemde schilders heeft opgeleverd, die, vroom van zin als onze voorvaderen waren, voorzeker het hunne zullen hebben bijgedragen tot versiering en opluistering van altaren en kerk. Zoo is o. a. in de Lakenhal aldaar nog aanwezig eene triptiek, die voorheen het hoofdaltaar ¹⁾ der St.-Pieterskerk luister heeft bijgezet. Dit schilderwerk, slechts één der vele kunstschaten, die de kerk heeft bezeten, is gelukkig ontsnapt aan de vernielzucht der beeldstormers; van af het jaar 1574 heeft het gehangen in een der zalen van het Raadhuis, waarna het eene waardige plaats heeft verkregen in het stedelijk Museum, waar het nog ten huidigen dage de bewondering wekt van den belangstellenden kunstliever.

De sage vermeldt, dat een zeker vorst het wenschte te koopen en er, hoewel te vergeefs, zoovele gouden dukaten voor bood als zijne oppervlakte kon bevatten, doch aangezien van meerdere schilderstukken dergelijke verhalen in omloop zijn, geven wij deze mededeeling voor hetgeen zij is.

Voornoemde triptiek is geschilderd door Lucas van Leyden, die in deze stad werd geboren, en van 1494 tot 1533 leefde.

Het altaarstuk is, zonder de twee openslaande deuren mede te rekenen, 2,70 M. hoog bij eene breedte van 1.85 M.; het is op hout geschilderd en geeft eene voorstelling van het Laatste Oordeel ²⁾.

De schildering beslaat het middengedeelte met de binnenzijde der deuren.

Het is bekend dat ook Cornelis Engebrechtsz., een der leermeesters van Lucas van Leyden, de St. Pieterskerk met kunstwerken heeft verrijkt; deze, eveneens Leidenaar van geboorte, leefde van 1468 tot 1533 en was de eerste of ten minste een der eersten, die in zijne vaderstad de door Jan van Eyck uitgevonden olieverf in de praktijk toepaste.

1) Dit hoofdaltaar is natuurlijk niet het door Graaf Willem II geschonkene.

2) Van »Het laatste oordeel» bestaat eene reproductie in omtrek, eertijds in 6, thans in 3 stukken (de 6 stukken zijn later tot 3 teruggebracht, doordat men de koperen platen twee aan twee aan elkaar heeft geklonken); zij staan bekend als het werk van Pieter de Mare, doch moeten wellicht aan Abraham Delfos worden toegeschreven, naar wiens tekening zij echter in alle geval vervaardigd zijn.

Het beste en schoonste van zijne hand, een tafereel met twee deuren, dat eertijds gediend heeft als grafteeken voor de heeren van Lockhorst, ter nagedachtenis aan hun geslacht boven hunne rustplaats in de Lockhorstkapel opgehangen, is gelukkig aan het vandalisme der beeldstormers ontkomen; later is dit stuk overgebracht naar het huis van Lockhorst en in de 17e eeuw zag Utrecht het binnen zijne muren.

Deze schildering stelt voor het lam Gods en het boek met de zeven zegels uit de openbaring van den H. Johannes, benevens vele figuren, de welgelijkende beeltenissen der schenkers in de gedaante van »prijanten'' vertoonend.

Hebben wij hier eenige voorbeelden aangehaald, die bewijzen, dat vele kunstwerken in den vorm van schilderstukken in deze kerk zijn aanwezig geweest, ook de beeldhouwkunst was hier rijkelijk vertegenwoordigd. Zoo bevonden zich in het koor tegen de kolommen de beelden der 12 apostelen, naar men zegt in marmer uitgevoerd; duidelijk nog is de plaats te herkennen, waar voetstuk en baldakijn in den kolom zijn ingemetseld geweest. De twee oostelijke beelden, die achter het hoofdaltaar stonden, waren 1,60 M. hooger geplaatst dan de andere en aangezien de ruimte tusschen voetstuk en baldakijn 1.62 M. was, kunnen wij afleiden, dat zij alle 1.50 à 1.55 M. hoog moeten zijn geweest. Achter de figuren der apostelen waren de kolommen beschilderd in den vorm van een tapijt of gordijn, dat als achtergrond moest dienst doen.

Tijdens de Reformatie zijn deze beelden verdwenen en werden voetstukken en baldakijns stuk geslagen.

Reeds vóór dat deze apostelbeelden in het koor werden geplaatst, waren in de kerk op verschillende plaatsen muurschilderingen aanwezig; zoo vinden wij aan de noordzijde van het koor op den derden kolom van af de koorafsluiting eene muurschildering, in 1844 ontdekt, die verdeeld is in 8 afdeelingen, welke ieder een beeld voorstellen. In de 4 bovenste afdeelingen zien wij de heiligen: Petrus, Andreas, Johannes en een onbekende, terwijl de 4 onderste de figuren weergeven van: Zanfrancus, Gregorius Christophorus en Antonius.

In 1887 werd op de meest zuidelijke kolom der koorafsluiting eveneens eene muurschildering ontdekt, voorstellende twee engelen, die een heiligenschijn vasthouden, welke benedenwaarts stralen van zich afwerpt, terwijl onder elken engel drie groene boomen geplaatst zijn; bovendien is op denzelfden kolom een inwijdingskruis zichtbaar. Behalve deze beide muurschilderingen zijn er zeker nog meer onder de kalklaag verborgen.

Ook het hooge houten gewelf van het middelschip vertoont nog sporen eener eenvoudige schildering; jammer echter is dit gewelf, doordat de kerk tijdens het beleg der stad in 1574 langen tijd heeft moeten dienen voor doeleinden, waarvoor zij niet bestemd was, zoodanig vervuild, dat van eene restauratie geen sprake kan zijn.

Alvorens met de beschrijving van eenige kunstwerken, die de St.

Pieterskerk heeft bevat, te eindigen, moeten wij volledigheidshalve nog vermelden, dat een zekere Willem Heerman op eigen kosten — een en ander vinden wij in eene oorkonde van het jaar 1462 — heeft doen vervaardigen en aan de zuidzijde van het koor doen opstellen een schoonen lezenaar, waarop hij met ijzeren kettingen had bevestigd twee door hem zelf geschreven boeken, het oude en het nieuwe testament, opdat deze daar ten eeuwigden dage zouden blijven, zonder dat zij werden uitgeleend.

Aldus getooid met vele kostbaarheden en versierd met ontelbare voorwerpen van kunst en goeden smaak, waartoe elk ambacht het zijne had bijgedragen, bleef de St. Pieterskerk een voorwerp van bewondering tot eindelijk helaas! het voor haar zoo rampzalige, voor de Roomsche-Katholieken en de kerkelijke kunst zoo noodlottige jaar 1566 aanbrak.

De beeldenstorm, in Zuid-Nederland opgestoken, begon spoedig ook ten noorden van den Moerdijk te woeden en aldra was het te voorzien, dat ook Leiden niet van zijn gruwelen zou verschoond blijven. Op den 25sten Augustus van gemeld jaar werden de eerste baldadigheden in de St. Pieterskerk gepleegd door Smijtgen bij nacht en Vos; dit was de onheilspellende voorbode van de gruwelen, die zouden plaats hebben, want daags daarna drongen eenige heethoofden der nieuwe leer, vergezeld van lieden van het laagste allooi, het schuim der Leidsche bevolking, het heiligdom binnen en wierpen zich, zooals Snellen van Vollenhoven ¹⁾ zegt, met woeste drift op al wat daar kostbaars en prachtigs, kunstigs en eerwaardigs was, en hebben het grootste deel daarvan vernield, vaneengereten, gebroken en vertrappt.

De boven door ons beschreven apostel-beelden werden met koorden van hunne voetstukken afgerukt en vielen op de zerken te pletter; de prachtige schilderijen met toeslaande deuren werden door de razende menigte doormidden gekapt, vanen werden van hunne standaards gereten en in flarden gescheurd, terwijl elders monstrans en gewijde vaten werden geroofd.

Toen eindelijk de woede van het grauw bekoeld was en de menigte zich, vernielensmoede, verwijderd had, kwam de verschrikte pastoor, die zich met zijne kapelaans en koorknapen had schuil gehouden, te voorschijn en het gelukte hem de kerkdeuren eindelijk gesloten te krijgen; het schouwspel van verwoesting, dat zich thans aan hun oog voordeed, valt niet te beschrijven: de kunstproducten en kostbaarheden, die aan het voorgeslacht jaren en jaren arbeids hadden gekost, dit alles was in de korte spanne tijds van eenige uren gebroken, verscheurd, beschadigd, vernield of verwoest.

Weldra bleek echter, dat deze verfoeilijke gruwelen slechts te wijten waren aan eenige heethoofden der Hervormden, doch dat het grootste deel van Leiden's burgerij de nieuwe leer nog niet had omhelsd; de geestelijkheid,

1) Snellen van Vollenhove geeft in het werk »De gedenkteekenen in de Pieterskerk te Leyden» van Mr. K. I. F. C. Kneppelhou van Sterkenburg bij de inleiding eene korte beschrijving der kerk.

die trouw bleef op haren post, droeg zorg, dat het kerkgebouw, door de gepleegde heiligschennis ontwaard, weldra op nieuw werd gewijd en van alle smetten gezuiverd. Ook de burgerlijke overheid droeg daartoe het hare bij, want in Mei van het volgende jaar werd openlijk afgekondigd, dat alle kostbaarheden, vaat- en beeldwerk, die door de beeldstormers waren geroofd en ontvreemd, binnen 4 dagen moesten worden teruggebracht en dat de gilden gehouden waren hunne altaren te herstellen, waarna in Augustus van dat jaar de plechtige consecratie door den bisschop van Utrecht kon geschieden. Toen volgden plechtige processiën en omme-gangen door de kerk, om den zegen des hemels over den Roomschen godsdienst af te smeeken, terwijl broeder Floris, **een beroemd redenaar** uit die dagen, door talrijke **predicatiën en sermoenen** den goeden geest trachtte staande te houden; **dat de gemoederen** thans weder eenigszins tot rust en kalmte **waren gekomen**, blijkt uit het feit, dat den 1^{en} October 1568 de plechtige **uitvaart** voor Don Carlos, den oudsten zoon van den koning van **Spanje**, ongestoord in de St. Pieterskerk kon plaats hebben, op den 15^{en} December van dat jaar gevolgd door die voor zijne gemalin, Isabella van Valois.

Zoo ongeveer bleef de toestand tot 1572, doch deze betrekkelijke rust was de kalmte, die den storm voorafging, want op den laatsten September van evengoemd jaar stak de beeldenstorm met hernieuwde woede op en werden de boven beschreven gruwelen herhaald, thans echter door de burgers en de soldaten, wier macht en invloed toen zoo groot was, dat de kerk voor immer aan de heerschappij der Katholieken werd onttrokken. Het ruime, thans van allen beeldentooi ontbloote kerkgebouw werd door de Hervormden in bezit genomen, en toen eenmaal de nieuwe leer haar intrede had gehouden en op den 5^{en} October voor het eerst door een Hervormd predikant voor Hervormde toehoorders daarin gesproken was, toen brak voor onze St. Pieterskerk eene gansch nieuwe periode aan.

Voortaan zouden de muren van dit eertijds zoo schoone bedehuis niet meer met heerlijke, geschilderde tafereelen worden overtogen, geen beelden zullen meer hare kolommen en wanden versieren, geen kunstenaar zal meer beitel of penseel met vaardige hand voeren, om het Godshuis met kunstschaten luister bij te zetten; voor het kunstambacht wordt voortaan eene bron tot afvoer zijner producten gestopt, den kunstenaar wordt de gelegenheid ontnomen om uiting te geven aan zijn vromen kunstzin, het ambacht der kunstborduurwerkers vooral heeft den genadeslag bekomen.

Van af dit tijdstip is de geheele geest van het kerkgebouw veranderd: muren en pilaren vertoonen voortaan, waar men het oog ook wendt, de meest eentonige, de meest vervelende tint; van de vele sieraden is, behalve het koorhek, waarvan echter, zooals wij reeds zeiden, het hinderlijke al te paapsche opschrift door het aanbrengen van friezen aan het oog der Hervormde kerkbezoekers moest worden onttrokken, en de predikstoel, welks beeldengroepen eveneens een steen des aanstoets waren en daarom ver-

wijderd werden, geen spoor meer overgebleven; inplaats van plechtige misoffers, begeleid door gewijde kerkmuziek, inplaats van stichtende omme-gangen en processiën, worden voortaan prediciën gehouden en psalmen aangeheven. Als tegemoetkoming in de door hen geleden schade werd op 4 October aan de geestelijken medegedeeld, dat zij allen zooveel zouden ontvangen, dat zij daarvan konden leven, en werd hun bevolen binnen 14 dagen hunne renten en pachten op schrift over te leggen of onder eede mede te deelen, hetgeen echter met het oog op de verwoesting en inge-bruikneming van hun dierbaar heiligdom slechts een magere troost was.

Oorspronkelijk dan werd de kerk gebruikt voor de godsdienstoefeningen der Hervormden en beantwoordde dus nog eenigszins aan haar doel, maar weldra, toen Leiden in nood verkeerde en het beleg voor de stad geslagen was, zou zij dienst doen voor gansch andere doeleinden. Zoo lezen wij, dat reeds den 13^{en} December 1572 de St. Pieterskerk vol soldaten lag, zoodat wij gerust kunnen aannemen, dat dit eertijds zoo schoone gebouw door baldadigheid van het woeste krijgsvolk, door het stoken van vuren, het stallen wellicht van paarden enz. in een toestand gebracht is, die niet behoeft onder te doen voor dien van eenige jaren terug tijdens de beeldstor-merij en welker treurige gevolgen thans nog aan gewelven enz. zichtbaar zijn.

Aangezien er gegronde vrees bestond voor een belegering door de Spanjaarden, hetgeen dan ook tusschen 31 October 1573 en 21 Maart 1574 heeft plaats gehad, werd de stad vooraf geproviandeerd en werden de drie hoofdkerken van Leiden tot voorraadschuren verlaagd.

Tijdens het tweede beleg van 25 Mei tot 3 October 1574, dat in de geschiedenis van ons land algemeen bekend staat om zijne hevigheid en door de bange dagen van honger en ellende, die de inwoners hebben doorworsteld, werden deze kerken wederom door de overheid benut en werden daarin vleesch, brood, beschuit en andere levensmiddelen verkocht en aan behoeftigen uitgereikt. Eerst op den 9^{en} October, toen de stad door Willem van Oranje ontzet was, kon de St. Pieterskerk wederom aan hare bestemming beantwoorden, want de admiralen en het scheepsvolk die het uitgehongerde Leiden ontzet hadden en thans van levensmiddelen voor-zagen, togen vereenigd met de verheugde stedelingen gezamenlijk naar de St. Pieter om door gemeenschappelijk gebed en gezang den Heer dank te zeggen voor de verlossing der stad uit de handen der Spanjaarden.

Nadat deze bekende gebeurtenissen uit onze vaderlandsche geschiedenis zich hadden afgespeeld en rust en vrede van lieverlede wederom terug-keerden, kon de St. Pieterskerk zich geleidelijk weer herstellen van de slagen, die haar hadden getroffen. Herhaaldelijk werd zij gewit, zoodat zij wederom een helder aanzien verkreeg, terwijl reeds in 1578 twee pilaren van het koor door den schilder David Cornelisz. met de tien geboden beschreven werden, voor welchen arbeid hij 54 ponden kreeg uitbetaald; thans zijn deze schilderijen niet meer aanwezig.

Om de naaktheid der muren te temperen, werden in den loop der

aren tegen de kolommen borden aangebracht, welke door de verschillende gilden geschonken werden; zoo kennen wij 2 gildeborden, welke beide den gebogen vorm bezitten, waarvan het eene, door het weversgild geschonken een groot opschrift draagt en bovendien bovenin de woorden bevat:

»*Anno Domini 1581 maense July.*»

terwijl onderin te lezen staat:

»*Claes Pieter Eijngelszoon. Cornelis Oliviersz.*

»*Pieter Rembranz. Joost Jansz.*

»*Homans A^o. 1581.*»

Het tweede bord, dat van het schoenmakersgild, is ongeveer aan het eerste gelijk, doch het bovenschrift ervan is onleesbaar, terwijl het onderschrift het volgende chronicum is:

»*God gheef sChoenMakers aLMer*

»*In dueChden tLeVen*

»*Die het stuC deUr Liefden fIer*

»*In VrouChden geVen*

»*1581*».

In het jaar 1602, 1610 en 1648 zijn nog meer gildeborden aan de kerk geschonken en daarin opgehangen, doch laten wij de chronologische volgorde betrachten en deze borden te zijner tijde bespreken.

In het kerkarchief vinden wij eenige stukken, die er op wijzen, dat in de jaren 1586 en 1587 eenige reparatiën aan het dak der kerk en aan dat van het koor noodig waren en in die jaren dan ook zijn uitgevoerd.

In het daaropvolgend jaar op den 6en dag der Oogstmaand behaalde Jonkheer Pieter van der Does, onder-Admiraal van den Heer van Warmond, met een Hollandsch schip op de hoogte van Duinkerken eene schitterende overwinning op het Spaansche galjoen onder Don Diego de Pimentel, hetwelk hij geheel ontredderd schoot en veroverde; den wimpel van het buitgemaakte schip schonk hij bij zijne terugkomst aan de stad zijner inwoning, alwaar deze in statigen optocht naar de St. Pieterskerk werd overgebracht en ter herinnering aan dit dappere feit in het koor werd opgehangen.

Hij is vervaardigd van grof linnen en was van bijzondere lengte, daar hij, heel boven tegen het gewelf vastgemaakt en gedeeltelijk opgewonden toch nog den vloer raakte; in het bovengedeelte was geschilderd de afbeelding van Christus aan het kruis met het onderschrift: »*Exurge Christe! et judica causam tuam*», terwijl lagerop het wapen van den koning van Spanje voorkwam; dit gedeelte tot aan de knieën van de Christusfiguur is 4 M. lang bij eene breedte van 2.90 M. en wordt thans nog in de Lakenhal te Leiden bewaard.

Wij kunnen niet met zekerheid mededeelen, of de Hervormden na de in bezitneming der kerk zich oorspronkelijk bij hunne godsdienstoefeningen van een orgel hebben bediend, doch zijn geneigd hierop ontkennend te antwoorden, daarwij geene gegevens kunnen vinden, waaruit blijkt, dat een orgel in de

kerk aanwezig was, en dit te meer nog, daar het verboden was zich bij de kerkgezangen door muziek te doen begeleiden; de kerken der Hervormde gemeenten, die in het bezit waren van een orgel, bedienden zich hiervan slechts vóór en na het sermoen. Toen naderhand echter dit verbod is opgeheven, werden in vele kerken orgels aangeschaft; menig kerkgebouw kunnen wij dan ook opnoemen, waar in het tweede deel der eerste helft van de 17e eeuw om deze reden de levering van een orgel werd aanbesteed.

Ook in de St. Pieterskerk is dit het geval geweest. Reeds in 1629 was voor dit gebouw een orgel vervaardigd en geplaatst boven den aanbouw door ons met den naam »Sacristij'' bestempeld, doch later tot archiefkamer ingericht, hoewel eerst in 1636 »na deliberatiën van den Kerkeraad in overleg met die van den gerechte'' van 2, 9 en 11 Mei besloten werd, dat voortaan het psalmgezang der gemeente door het orgel zal worden begeleid.

Blijkbaar heeft dit echter niet aan de gestelde eischen kunnen voldoen, want in de jaren 1639—40 en 41 werd tegen den westmuur van het schip het tegenwoordige orgel aangebracht, terwijl het andere in 1733 naar de Marekerk werd overgebracht en aldaar is opgesteld. Het voorste gedeelte daarvan, de z. g. borstwering, dagteekent echter van het jaar der overbrenging en schijnt dus vervaardigd te zijn naar de min- of meerdere ruimte, die het in genoemde kerk kon innemen.

In het archief der kerk vinden wij een uitvoerig verslag van Rudolf Garrels betreffende deze overbrenging en van de wijze, waarop van het orgel in de Marekerk een zeer goed en fraai stuk werk te maken is; het slot hiervan luidt als volgt:

»Wanneer ik ondergeschreeven alle de materialen tot het maeken en veranderen van al het bovengemelde er toe verschaf, mijn arbeidsloon er ondergereekend, oordeel ik daaraan, op het minste en nauwste gesteld, te verdienen de somme van vyftienhonderd guldens. Doch ik verzoek, volgens ordinaire gewoonte, te moogen hebben, zoolang ik hier te Leijden aan dit orgel werk, een blaasbalgtrapper buiten mijne kosten, alsmede vrij vuur, licht en orgelmaakerskamer.

»Leijden, den 26 Octob. 1733.

»UwelEd. onderdaanige en dienstwillige Dienaar

»Rudolf Garrels.»

Den 21^{en} Januari van het volgend jaar wordt besloten dit orgel met eenige pijpen te versterken, »omme beter in staet te zijn in eene groote confluentie van menschen te voldoen'', mits de kosten daarvan ad 1900 guldens door de kerkmeesters worden gedragen; ook dit werk schijnt niet doelmatig te zijn uitgevoerd, want op den 8 September 1781 neemt Hendrik Herman Hess aan, het orgel weer voor 2925 gulden te herstellen.

Zijn van dit orgel slechts weinig bijzonderheden bekend, van het tegenwoordige staan meerdere gegevens ons ten dienste.

Dat de kroniekschrijver J. Jz. Orlers in zijn 2^e uitgaaf van 1641 omtrent beide orgels ons niets mededeelt, hoewel hij toch persoonlijk bij den bouw

daarvan is betrokken geweest en een paar jaar later zelfs bij de oplevering is tegenwoordig geweest, moet worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat hij in zijne kroniek niet in bijzonderheden afdaald; maar meer verwondering baart ons het feit, dat Frans van Mieris en Mr. Daniel van Alphen, die zelfs zeer onbeduidende zaken hebben behandeld, niets omtrent deze orgels weten mede te deelen; waarschijnlijk hebben zij hieromtrent geene bescheiden kunnen opsporen.

Het groote orgel werd in de jaren 1639—41 vervaardigd door Mr. Galter en Germer van Hagerbeer (wellicht ook wel Germer Galtus en Jac. van Hagerbeer), afkomstig van Alkmaar of Amersfoort. Den 9 Mei 1643 werd het »voor goed opgenomen en gepresen" door twee organisten, de een uit Haarlem (Cornelis Helmbreeker?) de ander uit 's Gravenhage, in tegenwoordigheid van den Burgemeester Jan Jansz. Orlers, Jan Rippert van Groenendijk en Claes van der Meer, benevens de toenmalige Kerkmeesters ¹⁾. Toen werd besloten »de twee beschrevene Mrs organisten en den orgelmaeker »daeghs daaran op een maeltijt te tracteeren ten huijze van Arent Dirksz. »Cortenbosch Kerkmeester, welke maeltijt heeft plaats gehad en waarop »ook de Burgemeesters verschenen zijn" ¹⁾.

»Den 26 Juni werd aan Arent Cortenbosch wijnkoooper f 106.16 betaald »voor de onkosten van den maeltijt op deweicke van stadswege getraceerd »en gedefroyceerd zijn de Meesters organisten bij de Kerkmeesters van de »Hoofdkerken deser stede alhier ontboden om op te nemen het werk van het »groote orgel in de Pieterskerk alhier bedragende d'onkosten van de voors. »maeltijt met de Rinschen wijn op deselve gedroncken f 106.16 volgens »ordonnancie van dato 17 Juni 1643. ¹⁾

Gaan wij nu over tot de beschrijving van dit orgel, dat hangende is aan den westmuur der kerk. Het geeft den indruk van een knap stuk werk, heeft een gebogen vorm en wordt gedekt door een fronton, waarin het Leidsche wapen voorkomt. Hieronder op het fries, indien wij deze gebogen ruimte aldus mogen noemen, bevindt zich het opschrift: »*Looft . Godt . met . psalmen . op . harpen . en . organen.*"

Boven het klavier komen een zestal geschilderde wapens met onderschriften voor, welke wij nog nader zullen toelichten.

Het voorste gedeelte, waarin de vloer steunt en waarop de borstwering rust, heeft een zeer grilligen vorm en bevat voorts een aantal werkende pijpen, terwijl het ondergedeelte van hout zeer eigenaardig in den gewelfvorm is opgelost.

Oorspronkelijk had het orgel vier vleugeldeuren, twee aan het boven, en twee aan het vooruitspringende benedengedeelte, zoodat bij sluiting dezer deuren de orgelpijpen geheel aan het oog werden onttrokken en stofvrij waren afgedekt. Na de voltooiing in 1641 werden er de wapens

1) Gerechtsdagboek C folio 318.

2) Rekening der stad a^o 1643 bladz. 140.

der zeven kerkmeesters op aangebracht, doch bij een besluit van 16 April 1798 werd gelast de wapens op de orgels uit te kappen en de schilden te oververven, hetgeen ook is geschied; 10 jaren later echter, bij eene vernieuwing van het orgel namen de geschilderde wapens der toenmaals regeerende kerkmeesters weder de plaats in der uitgekapte gebeeldhouwde.

Ook in 1773 hebben er herstellingen aan dit orgel plaats gehad, want in het volgend jaar werden hiervoor betalingen gedaan aan den orgelmaker Jan Assendelft en aan J. de Velle, als voogd over den minderjarigen Samuel Assendelft, voor reparatiën in genoemd jaar, alsmede aan Hendrik Blokz, orgelmaker te Amsterdam, voor het stellen (= stemmen) van het orgel ²⁾.

Bij de bekende ontploffing van het kruitschip op 12 Januari 1807 des namiddags om 4 uren werd aan kerk en orgel groote schade aangericht; de orgelmaker R. van Arkel, die juist op dat oogenblik in het ruigwerk aan den arbeid was, meende, dat het orgel totaal uit elkaar werd geslagen, zoo hevig was de losbarsting.

In 1808 werd de aangerichte schade door genoemden Rijk van Arkel, het timmerwerk door Barendregt hersteld, terwijl het schilderwerk door Jacob Le Fier, die tevens de zooeven besproken wapens der kerkmeesters aanbracht, verricht werd; ten slotte deelen wij nog mede, dat het orgel in 1843 opnieuw hersteld is, welk werk in 1847 werd voortgezet en de som van 7643 gulden beliep.

In de kamer der gemeente-commissie hangen eenige schilderijen, waaronder er zich een bevindt, dat ons een gezicht geeft van de kerk en het orgel, waarvan de vleugeldeuren, zoowel de bovenste als de onderste nog duidelijk zichtbaar zijn; verder bevinden zich daar nog twee ingeraamde en achter glas geplaatste waterverfteekeningen, waarvan de eene ons vertoont de bewuste zeven wapens der kerkmeesters: Cornelis van Dorp — Jacob Jansz. van den Berch — Arent Dirxsz. van Cortenbosch — Pieter Joosten Warmont — Gerijt Matheusz. Tollenaar — Gerijt Bontius — en Mathijs Willemsz. van Tol, met het onderschrift: »*Wapens der Heeren Kerkmeesteren van de Hoofdkerken der stad Leyden, ten Tijde der plaatsing en oprigting van het orgel in de Pieterskerk in de Jaaren 1639, 1640, 1641,*» terwijl de tweede teekening de wapens weergeeft der heeren: Mr. Isaak van Buren — Mr. Pieter Marcus — Mr. Mathias Temminck — Mr. P. Pompe van Meerdervoort — E. H. J. Cunaeus — en A. P. J. Drabbe met de toelichting: »*Wapens der Heeren Kerkmeesteren van de Hoofdkerken der stad Leyden, ten Tijde der Vernieuwing van het orgel in de Pieterskerk in den Jaare 1808.*» Deze waterverfschilderingen, die voor het nageslacht zijn behouden gebleven, werpen eenig licht op den bouw en datum van het orgel.

Het is van algemeene bekendheid, dat eertijds in kerkgebouwen niet alleen begraven, maar ook gedenkteekenen of wapenborden ter herinnering

1) Kerkarchief.

aan overledenen werden opgehangen, hetgeen ook in de St. Pieterskerk geschied is; wij betwijfelen echter, of daarvoor oorspronkelijk moest worden betaald, aangezien wij in eene orde op het begraven van den 23 Juli 1663, welke den 26 Juli d. a. v. »na voorgaande klokkengeslag ter poeye van het »Raadhuis' voor het volk werd afgelezen, vinden vermeld, dat om de geleidelijk ingeslopen misbruiken tegen te gaan en verbetering te brengen in de kerkelijke inkomsten, voortaan »van ieder vierkant wapen, 't welk »op iemands begrafenis in de Kerk werd opgehangen, ten behoeven van »de Kerken zal betaald worden 25 guldens, ende van een wapen in eene »kas hangende 50 guldens. ¹⁾)

In eene memorie van kerkmeesters der hoofdkerken binnen Leiden, van 1794 dagteekend, zien wij, dat deze prijzen verhoogd waren en voor het ophangen van wapens reeds *f* 75,— moest betaald worden, terwijl zij daarin voorstellen die som te verdubbelen en te brengen op *f* 150,—; verder vernemen wij daaruit, dat er gemiddeld twee wapens per jaar werden opgehangen en voor wapens boven de ordinaire maat met de kerkmeesters werd geaccordeerd.

Dat de overheid tot dusdanige maatregelen overging, laat zich begrijpen, als men weet, dat hun aantal onrustbarend vermeerderde; in 1795 zijn de houten wapenborden en rouwkasten in overgrootten getale uit de kerk verwijderd, zoodat thans nog slechts een 20 tal steenen gedenkteekenen (behalve de later aangebrachte) aanwezig zijn, waarvan eenige wijzen op het einde der 16e eeuw, de overige meest alle van 1620—1650 dagteekenen.

Over het algemeen munten zij niet uit door architectonische schoonheid; twee daarvan werden in 1819 uit de O. L. Vrouwekerk in de Haarlemmerstraat naar deze kerk overgebracht, namelijk die van Josephus Justus Scaliger en van Carolus Clusius ¹⁾).

Was, zooals wij reeds zeiden, in de 17e eeuw de eentonige naaktheid der kerkmuren door het aanbrengen van boven beschreven gedachtenistafels en wapenborden eenigszins getemperd, ook het aanbrengen van gildeborden heeft daartoe het zijne bijgedragen; behalve de beide vroeger reeds vermelde van 1581, het eene geschonken door het weversgild, het andere door het schoenmakersgild, vinden wij er nog een van het jaar 1602 van het metaalbewerkersgild, een van 1610 van het kleermakersgild en een, daar geplaatst door het timmerliedengild in 1648.

Het eerstgenoemde is rijkelijk voorzien van en versierd met metalen voorwerpen, gegroeped en gerangschikt om een opschrift, waarvan het bovenschrift luidt:

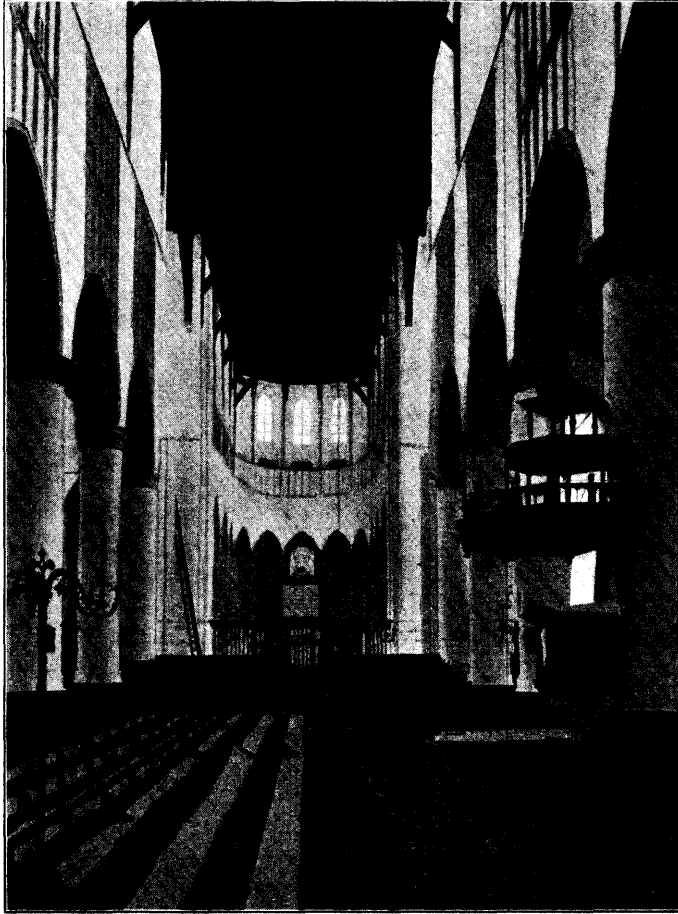
»Tvoord Gods es een onblusschelig vuyr'', terwijl het tot onderschrift heeft:
»Ter Eeeren Gods, en gedachtenis gestelt bij C. J. Morlch, J. A. van

1) Van Mieris: »Beschrijving der stad Leyden''. Deel 1 — Bladz. 83.

»*Bolch, Ja. D. va Overkerck, Pa. w. va Breda, Ma, Neef van Saellinge, ende gildebroeders*''¹⁾).

Het tweede bord bevat kleermakers-attributen en kledingstukken als omlijsting van een groot opschrift, waarvan het bovenschrift het volgende is:

»*So ghij eenen naeckten siet, soo cleet hem. Esa — 58 — v. 7*''.



Het onderschrift luidt:

»*Keindern Jacobs van Sonneveld,*

»*Matys, Jansz. melk stop,*

»*Frans. Jansz. Bors.*

»*Jan Ariaens,*

»*Z van Os.*''¹⁾).

1) Voor de beschrijving der monumenten verwijzen wij hen, die omtrent dit

Het bord van het timmerliedengilde, versierd met timmermansgereedschappen en met een wapen, waarin passer, schietlood, hoek en maatstok, draagt tot opschrift:

»*Die op den santgront bout doet dwaeslick*».

en tot onderschrift:

»*Geschonken uut Jons'* =

»*ten Milt van I. I. D*

»*Mey ter Eerren Josephs*

»*Gill'* 1).

Werden de muren der kerk met gilde- en wapenborden gesmukt, nog op andere wijze trachtte men het inwendige een goed en helder aanzien te geven: zoo lezen wij in het kerkarchief, dat Huig Janse van Soest voor het afbikken van alle pilaren in de St. Pieterskerk tot aan de bovenkanten der basementen 75 gulden rekent, een en ander netjes en zuiver gedaan, zooals het hem volgens monster zal worden aangewezen; doch daarenboven moet hij nog een half vat goed bier voor zijne knechts ontvangen. Den 11en Augustus 1661 werd hij uitbetaald.

De afgebikte pilaren bleven niet steeds in dezen toestand, want in het archief vinden wij in de 18e eeuw herhaaldelijk posten voor het afragen, afvegen, schoonmaken en witten der St. Pieterskerk.

Ook komen daarin meermalen posten voor van uitgaven voor herstellingen aan het uitwendige gedeelte; zoo lezen wij, dat Jan Jansz. Dou, gezworen landmeter, op den 30en Juni 1690 het dak van het noordeinde der kerk gemeten heeft, en wel ten verzoeke van den loodgieter Jan Willemsz. van der Pluijm; uit de door den landmeter vervaardigde teekening bedroeg de oppervlakte $19\frac{3}{4}$ vierkante roeden. Vermoedelijk is deze opmeting geschied, ten einde het dak van eene nieuwe leibedekking te voorzien. Het zou ons te ver voeren, indien wij hier alle herstellingen, veranderingen of vertimmeringen, voor zoover het kerkarchief daarover licht verspreidt, wilden aanhalen, waarom wij hier slechts eenige hebben aangestipt.

Aangezien het onderhoud van een gebouw als de St. Pieterskerk steeds schatten gelds vereischt, begon men reeds vroegtijdig, klaarblijkelijk om de inkomsten der kerk te vermeederen, de omliggende gronden te benutten, om particuliere woningen op te bouwen; waarschijnlijk is dit betreurenswaardig gebruik om fraaie monumenten geheel of gedeeltelijk door ombouwing aan het oog te onttrekken bij de St. Pieterskerk reeds in 1593 begonnen.

onderwerp meer wenschen te weten, naar het werk van den Heer Mr. K. J. F. C. Kneppelhout van Sterkenburg, getiteld: »De gedenkteekenen in de Pieterskerk te Leijden». 1864.

1) Deze gildeborden zijn gerestaureerd, zoodat wij aan de juistheid van sommige opschriften mogen twijfelen.

In het midden der 17^e eeuw, uit welken tijd de woningen dateeren, welke thans nog aan het koor staan, werd de kerk gaandeweg bijna geheel ombouwd en ontstond de toestand, zooals men dien in het midden der 19^e eeuw heeft gekend.

Tusschen deze door het kerkbestuur gebouwde woningen werd, grenzende aan de zuidzijde van het koor, in 1675 de tegenwoordige kamer der Gemeente-Commissie gebouwd; waar deze voor dien tijd hare vergaderingen heeft gehouden, is ons onbekend.

Deze kamer, een ruim vertrek met een schulpvormig gewelf van hout, waarop een groot aantal geschilderde wapens voorkomen, heeft een steenen schoorsteen, waarvan eene schildering van een bijbelsch landschap, geflankeerd door in hout gesneden wapens met onderschriften, het bovenstuk vormt.

Dagteekent de schoorsteen van 1675, de gewelfschilderingen daarentegen zijn iets later aangebracht. Het buffet met de in het vertrek aanwezige kasten en houten lambrizeering wijzen op de 2^o helft der 18^e eeuw, ongeveer 1760.

Onder het meubilair, dat de kamer tot sieraad verstrekt en tegen een gouldleeren behang is aangebracht, noemden wij in den aanvang van ons opstel reeds de schilderij, voorstellende de St. Pieterskerk vóór de instorting van den toren. Dit schilderstuk op paneel moet naar onze meening dagteekenen uit het midden der 18^e eeuw, zoodat het dus eene kopie moet zijn van eene andere schilderij, of naar bestaande platen moet zijn vervaardigd.

Het eveneens reeds vermelde tableau, voorstellend de westzijde van het middelschip met het in de kerk aanwezige oorspronkelijke orgel, vertoont nog de vier vleugeldeuren, welke het eertijds bezat; een andere schilderij van het orgel vertoont daarentegen deze deuren niet meer, is slecht van teekening en van schildering en heeft bovendien nog eene fout in het groote opschrift.

Verder bevinden zich nog in deze kamer twee borden, bevattende de namen van de kerkmeesters der hoofdkerken der stad.

De namen zijn op perkament geschreven, hetwelk op hout is bevestigd; het eerste bord loopt van 1532 tot en met 1733 en is in 1714 vervaardigd, terwijl het andere de namen bevat van af het jaar 1734 tot en met 1868 en in 1734 gemaakt is ¹⁾.

Het jaar 1595 wordt gemist, doch de namen der kerkmeesters van dat jaar zijn bij J. Jz. Orlers te vinden.

De uitbouw in den zuidwesthoek van het koor, door ons in den aanvang »sacristij» genoemd, is thans ingericht tot kerkarchief; evenals van Mieris zijn wij de meening toegedaan, dat door de beeldstormers vele oude boeken en waardevolle registers zijn vernield of zoek gemaakt,

1) De borden zijn in de aangegeven jaren vervaardigd, het eerste door T. Reets, het tweede door J. de Groot, doch de jaartallen en namen werden later ingevuld.

te meer daar van den opbouw der transepten geen enkel schriftelijk bewijs is teruggevonden ¹⁾).

Het weinige dat vermeldenswaard is, deelen wij daaruit mede:

In portefeuille bevinden zich eenige weinig belangrijke afbeeldingen. o.a. van den klokkentoren en van de klok, welke eertijds buiten de kerk in den toren heeft gehangen; deze teekening is van 1761 en ondertekend: G. van der Loon. Bij de teekening der klok staat vermeld, dat haar middellijn 5 voet en 9 duim was en dat haar omtrek $216 \frac{6}{7}$ duim of 18 voet en $\frac{6}{7}$ duim bedroeg.

Eene andere teekening van een wanstaltig portaal is door een zekeren Xavery vervaardigd; moge deze ook al een nazaat zijn der groote beeldhouwers van dien naam, hunne artistieke gaven bezat hij geenszins.

Aan den zuidbeuk van het koor hangen de grondplannen van de vier kerken, waarvan de 3 eerste geteekend zijn door M. v. Beerendregt 15.3. 1797, de Marekerk door A. van Warendorp Jansz. 15.3. 1797 ²⁾).

Behalve voor de gewone godsdienstoefeningen werd van de St. Pieterskerk herhaaldelijk gebruik gemaakt voor plechtigheden, waarbij eene groote plaatsruimte noodzakelijk was.

Zoo hield in het jaar 1725 de hoogleeraar Fabricius op den gedenkdag van het 150 jarig bestaan der Leidsche academie in dit kerkgebouw eene plechtige feestrede.

In 1775 bij gelegenheid van het tweede eeuwfeest der hoogeschool werd in dezelfde kerk eene redevoering uitgesproken door den rector der academie, professor Gaubius, en een Latijnsch gedicht voorgedragen door den hoogleeraar A. van Roijen, telkens ten aanhoore van een zeer talrijk en onderscheiden auditorium, waaronder zich bij deze laatste gelegenheid ook de stadhouder, Prins Willem V, bevond.

Op den 17^{en} Juli 1795 werd hier ook het Alliantiefeest gevierd met eene redevoering van den burger Jan ten Brink; op 11 December 1799 was burger van Hees hier aan het woord en achtereenvolgens hadden in dit kerkgebouw op 3 November 1812, op 6 November 1815, op 8 Februari 1825, in 1830 bij den uittocht der studenten (jagers), bij hun terugkeer in 1831 enz. plechtige bijeenkomsten plaats, waarbij telkenmale het fiere gebouw talrijke scharen binnen zijne grijze muren aanschouwde.

Ten einde een juist inzicht te geven in de zaken, die wij nog hebben mede te deelen, dienen wij terug te keeren tot het jaar 1795.

De nieuwe leer van »Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap'', die in de hoofdstad van Frankrijk had wortel geschoten en zich van daaruit over de omringende landen op de vleugelen van den wind had verspreid en gretig werd aangehangen door lieden van allerlei slag, verwoede vijanden van elk aristocratisch onderscheid, was oorzaak dat een nieuwe storm

1) In het gemeente-archief bevinden zich Kerkmeesters-rekeningen uit het eind der 14e en het begin der 15e eeuw. (Red.)

2) Beiden waren timmerbazen, aan de kerk verbonden.

losbrak, thans niet gericht tegen beelden en sieraden der kerk, maar tegen alle kenteekenen van adeldom en patricische geboorte.

Dra, nadat Mr. Pieter Paulus hieromtrent zijn bekend edict had uitgevaardigd, werden al deze teekenen van gezag, van rang en grootheid uit de kerk verwijderd, doch een daarvan, het wapenbord van »Duyvenboden" werd, dank zij het greintje gevoel, dat der vernielende schare nog was bijgebleven, voor de nakomelingschap gespaard.

Zoo is thans de St. Pieterskerk dus voor de tweede maal van hare sieraden ontdaan, nu echter voor goed, daar het begraven in de kerk verboden is, en het aanbrengen van wapenschilden en het plaatsen van monumenten geen reden van bestaan meer heeft.

Op het einde der 18e en in het begin der 19e eeuw zijn evenwel nog eenige gedenkteekenen in de kerk opgesteld, die men in het reeds aangehaalde werk van Kneppelhout vermeld vindt.

Voor de gedenkteekens voor Gerardus Meerman (1759) en Johannes Meerman (1820) werden de muren van de kerk uitgekapt.

Ten slotte kunnen wij nog mededeelen, dat op een in den muur gemetselden steen de volgende regelen zijn gebeiteld:

*»Het inwendige van dit kerkgebouw vernieuwd, door vrijwillige
»bijdragen van gemeenteleden, ter gedachtenis aan den XXIV July
»MDCCLXIX, toen Dr. E. Laurillard zich opnieuw als leeraar aan de
»gemeente van Leiden verbond. MDCCLXIX.»*

Het was tengevolge van het besluit van den bijzonder populairen predikant Dr. E. Laurillard, om een beroep naar elders niet aan te nemen, maar zich aan de Leidsche hervormde gemeente te blijven wijden, dat kerkvoogden zich genoopt zagen de inwendige meubileering der kerk, indien wij ons zoo mogen uitdrukken, geheel te vernieuwen.

De overoude zitplaatsen en eikenhouten banken werden afgebroken, de zerken gelicht, de jarenlange rust der overledenen gestoord, hunne assche verspreid, hun gebeente zonder onderscheid van rang en stand, van rijken en armen, van geleerden en ongeletterden, van beroemdheden en van hen, die in vergetelheid hun levensdagen geeindigd hadden, verzameld en gebezemd in één gemeenschappelijken kuil.

En toen de omgegraven kerkgrond weder tot rust was gekomen, de grafzerken weer hun vroegere plaatsen hadden ingenomen, en de tombe van van Kerkhoven ¹⁾ haar nieuwe standplaats had verkregen, werden meer moderne zitplaatsen getimmerd en nieuwe banken opgericht, een en ander met nieuwerwetsche kleuren beschilderd, terwijl ter herinnering hieraan bovengemelde steen in 1860 in den muur werd gemetseld.

De vreugde over het behoud van den gevierden en geachten predikant

1) De grafombe van Jan van Kerkhoven stond eertijds onder het groote orgel; zij is vervaardigd door Rombout Verhulst, die op 1 October 1663 daarvoor 200 gulden genoot.

was evenwel slechts van korten duur, want reeds twee jaren later, toen Laurillard naar Amsterdam werd beroepen, nam hij het beroep aan en verrok in het begin van 1862 naar de hoofdstad.

En deze verandering, die het inwendige der kerk onderging, was niet de laatste, want nog meermalen na dien werden zerken opgebroken en verplaatst, banken en zitplaatsen bijgetimmerd en gesteld, terwijl in 1851 in de kerk gas werd aangelegd, waarop den 12^{en} Juli van het volgend jaar de koperen kronen en het ijzerwerk, waaraan zij hingen, alsmede de in de kerk aanwezige koperen blakers voor oud metaal werden verkocht.

Te dien tijde had het algemeene grondplan der kerk een gansch ander aanzien dan ten huidigen dage; toen immers was zij bijna aan alle zijden met woningen ombouwd en waren slechts de transeptgevels, de zuidzijde der doopkapel en de westzijde van het westportaal vrij gebleven; echter nog niet geheel, want tusschen de contreforten der zijbeuken van het zuidertransept bevonden zich nog beenderhokken en schuthokken. Op dat tijdstip ook waren de zijbeuken van het noorder- en zuidertransept, de plaatsen dus, waar thans de gedenkteekenen van van Kerkhoven en Boerhaave staan, door een muur van het overige gedeelte der kerk gescheiden, welke ruimten, hoewel ten onrechte, kapellen werden genoemd, terwijl toen de oostelijke wand van den kooromgang en de zuidelijke muur der zuidwestelijke doopkapel nog ingangen bezaten.

Thans is dit alles veranderd en is voor de St. Pieterskerk een nieuw stadium van bloei aangebroken, toen naar aanleiding van verschillende kunstbeschouwingen van de hand van den lateren Referendaris der afdeeling Kunsten en Wetenschappen in 1874 eene Commissie van Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst werd opgericht; toen brak alom in den lande zich de meening baan, dat kunst wel degelijk is regeeringszaak, toen eerst begon men grondig te beseffen, dat het onderhoud van oude gebouwen en monumenten op gansch andere wijze diende te geschieden dan tot heden het geval was geweest, toen ook kwam over menig college, aan wiens zorgen de instandhouding van een kerkgebouw was toevertrouwd, als het ware eene openbaring en werd menige restauratie begonnen, die het betreffende bouwwerk naar alle regelen der kunst verfraaide en in zijn oorspronkelijken toestand terugbracht.

Ook onze St. Pieterskerk trok haar voordeel uit dezen blijden ommekeer der volksopinie en belangrijke herstellingen, zoowel in- als uitwendig, brachten haar in de laatste jaren terug tot haar bloeienden toestand van weleer. De woningen aan de westzijde der transepten, die den vrijen blik op de kerk benamen, werden afgebroken en daarachter kwamen de buitenmuren in betreurenswaardigen toestand te voorschijn; thans echter zijn die grootendeels hersteld en de vensters van traceeringen voorzien. Ook werden toen de later gemaakte toegangen in den oostelijken muur van den kooromgang en den zuidelijken wand der doopkapel gedicht, de beenderhokken tegen het zuidertransept verwijderd, de muren, die de zijbeuken der

transepten tot z.g. kapellen vervormden, afgebroken en de kolommen in de kerk van hunne kalklaag ontdaan, welk laatste werk vooral het inwendige der kerk zeer heeft verfraaid en haar fraaie lijnen beter tot haar recht heeft doen komen.

Doch veel te doen blijft nog over.

Zoolang de restauratie der St. Pancras- of Hooglandsche Kerk met behulp eener rijkssubsidie voortduurde, zoolang werden de tot heden uitgevoerde herstellingen aan de St. Pieterskerk geheel door de kerkelijke gemeente bekostigd; doch thans nu de werkzaamheden aan het gesubsidieerde kerkgebouw voltooid zijn en de rijkstoelage daardoor van zelf ophoudt, thans zouden de kerkvoogden deze bijdrage van het rijk gaarne op de St. Pieterskerk zien overgebracht. Te dien einde hebben zij daarom restauratie-teekeningen met eene begrooting der kosten van eene algeheele herstelling van het overige deel der kerk in gereedheid doen brengen en koesteren zij de hoop, gesteund door eene flinke subsidie van 't rijk, de aangevangen herstellingen met verdubbelde kracht te kunnen voortzetten, opdat dit historisch monument, wiens lotgevallen zoo nauw zijn saamgeweven met de geschiedenis der stad, in zijn ouden luister hersteld, nog lange jaren Leiden tot roem en tot sieraad moge verstrekken. En wordt de verlangde en nuttige rijksbijdrage verkregen, zoodat ook van rijkswege contrôle kan worden uitgeoefend op eene degelijke en grondige restauratie overeenkomstig de eischen der architectuur, dan durven wij in overweging geven, niet alleen de nog te herstellen contreforten te restaureeren met leien kapjes, voorzien en versierd met looden bloemen, maar tevens de reeds gewijzigde als de oorspronkelijke te veranderen.

Naar onze bescheiden meening zou het dan eveneens aanbeveling verdienen meerdere teekeningen te ontwerpen voor de venstertraceeringen, aangezien de reeds vrij talrijk uitgevoerde slechts twee verschillende patronen te zien geven, hetgeen in de kerk een eentonig gezicht oplevert, welk gemis aan verscheidenheid trouwens in geen deele valt overeen te brengen met de rijke verbeeldingskracht der vroegere bouwmeesters.

Wij zijn thans het einde genaderd van de beschrijving der gebeurtenissen en lotgevallen van de Leidsche St. Pieterskerk, alsmede van haar vroegeren en tegenwoordigen bouwtrant; wij meenen echter hiermede, zoowel als met de mededeeling en bespreking van eenige harer sieraden en kostbaarheden van heden en uit het verleden, geenszins aanspraak te mogen maken op volledigheid; integendeel wij zijn zelfs overtuigd, dat nog vele gegevens aanwezig zullen zijn, die — hadden wij ze gekend — bij genoegzame belangrijkheid door ons zouden zijn opgenomen, ten einde deze verhandeling vollediger en daardoor belangrijker te maken. Maar desniettemenstaande koesteren wij de verwachting door het weerleggen der beweringen der oude kroniekschrijvers, door het bespreken der ons bekende zaken en het vergaderen van hetgeen op verschillende plaatsen en tijden daaromtrent geschreven is, de belangstelling voor dit fraaie, middeleeuwsche bouwwerk bij velen te hebben gaande gemaakt en degenen, die de

St. Pieterskerk nader willen leeren kennen en bewonderen, geen ondienst te hebben bewezen.

's-Gravenhage, Januari 1904.

ADOLPH MULDER.

Noordwijk-Binnen.

Bij het vertimmeren van den zeskanten renaissance-preekstoel in de Ned. Herv. Kerk zijn vijf zijden van een vroegeren gothieken preekstoel voor den dag gekomen. Op elke zijde komen twee ondiepe vlakke nisjes voor, van boven halfcirkelvormig, met omlopend schaafe. Op de staande kanten kan men de moeten zien van thans verdwenen kolommetjes. De eikenhouten schotjes zijn aan de buitenzijden geveerd, n.l. de ondiepe nisjes donkerblauw, het schaafe heldergeel en 't overige roodbruin.

Als merkwaardigheid zullen die vijf zijdes in de kerk bewaard blijven.

(Bouwkw. Weekblad. 5 Dec. 1903).

Restauratie der Karolingische Kapel te Nijmegen.

In de raadszitting van 9 Januari l.l. werd besloten een som van *f* 5774 beschikbaar te stellen voor de restauratie van dit eerwaardig gebouw. De kosten van dit werk zullen verdeeld worden over twee jaren, waartoe op de begrooting van 1904 een bedrag van *f* 3300 zal uitgetrokken worden.

VAN SCHEVICHAVEN.

Gebrandschilderde Kerkramen te Oudshoorn.

Te Oudshoorn is in het afgelopen jaar een Commissie tot stand gekomen, welke zich beijvert gelden bijeen te brengen om de fraaie, doch in verval zijnde, gebrandschilderde vensters in de Ned. Herv. Kerk voor ondergang te behoeden.

Commissieleden-adviseurs zijn de H.H. Dr. A. Bredius, Dr. Corn. Hofstede de Groot en Mr. J. C. Overvoorde, en leden de H.H. B. C. Baron van Reede van Oudshoorn, Eerevoorzitter (Assen), — Dr. J. F. L. Boonacker, Voorzitter, — H. H. van der Kloot Meyburg, Penningmeester, — W. M. C. Regt, Secretaris, — J. W. C. Bloem (den Haag), J. W. O. Clant, C. den Hertog, N. D. Kemink (Alten aan den Rijn), Dr. H. J. van Nouhuys (Zierikzee), Ds. A. F. Kamp (Zwolle), en Ds. J. A. Böhringer (den Haag). ¹⁾

De Commissie heeft tot genoemd doel een fraaie circulaire verspreid en mag tot dusverre met voldoening op haar arbeid terugzien. Circa $\frac{3}{4}$ van het vereischte bedrag is bijeen, dank zij o. a. den steun van H. M. de Koningin,

1) Één lid, de Heer C. C. Krom, oud-secretaris kerkvoogd (te Nijmegen), is sedert overleden.

H. M. de Koningin Moeder, Z. K. H. Prins Albrecht van Pruisen, de Prov. Staten van Zuid Holland en de gemeente Oudshoorn.

In de verwachting dat de resteerende ruim *f* 2000.— alsnog zullen kunnen worden gevonden, is het werk der restauratie inmiddels opgedragen aan den op dit gebied zoo kundigen Heer J. L. Schouten te Delft.

Behalve naar de mededeelingen, voorkomende in het Bulletin van 1902 (jaargang III) blz. 284—288), — wordt verwezen naar bijgaand rapport van den Heer Jos. Cuypers.

»Gebrandschilderde vensters uit deze periode (1666—1671) zijn in ons vaderland zeer schaarsch en zulk een groot en geheel compleet werk, de behandeling van gansch een kerkgebouw vindt zijn weerga niet.

De compositie, in den stijl van dien tijd, is met talent uitgevoerd, de meeste onderdeelen van figuren en kartels, die de heraldische schilden (de hoofdmotieven) omgeven, zijn met smaak en zorg zeer schoon geteekend.

Alleen de talrijke grootere en kleinere wapenschilden zijn in kleur uitgevoerd; al het overige is in grisaille. Deze grisaille is het, die juist door haren aard meer aan vergankelijkheid is blootgesteld, dan krachtiger behandeld glas uit vroegere perioden.

De vensters hebben alle min of meer geleden, vooreerst door het verdwijnen van 't grisaille-schilderwerk op sommige plaatsen, maar nog veel meer door het breken, bersten en daarna uitvallen der ruitjes.

Dikwerf werden stukken wit glas voor de uitgevallen beschilderde in de plaats gezet. en heeft de dorpsschilder zich ten taak gesteld het alsdan ontbrekende in de teekening op zijn manier bij te schilderen in olieverf.

Meer algemeen hebben de vensters hun rustig voorkomen verloren door de herstelling, welke in 1865 door Amsterdamsche kunstenaars werd ten uitvoer gebracht, wier werk op afstand reeds zoo goed te onderscheiden is van de origineele behandeling door verschil in toon van het grisaille en valsche schelle kleuren in de wapens.

Thans zijn nog talrijke gebroken ruitjes aanwezig, waarvan een deel reeds is uitgevallen en die aan het gevaar blootstaan verder verloren te gaan, omdat de oude loodzetting hare kracht verloren heeft om de schijfjes goed vastgeklemd te houden.

De herstelling is dringend noodzakelijk. Zij zoude alleen aan zeer zaakkundige glasbranders, die speciaal 17de-eeuwsche grisaille werk reeds hebben behandeld, mogen worden toevertrouwd en zoude in ongeveer twee jaar ten uitvoer kunnen worden gebracht.

Aangezien deze 17 vensters werden geschonken o. a. door Prins Willem Hendrik van Oranje (1667), door 't Hoogheemraadschap Rijnland, door de Stemhebbende steden van Holland, door Burgerlijke en Kerkelijke Gemeente en door de verschillende geslachten uit dien tijd, welke hier hoge ambten vervulden, zooals van Reede van Oudtshoorn, werd allereerst tot Hare Majesteit de Koningin, dan tot verschillende personen en besturen, grootendeels met goed gevolg, het verzoek gericht om zich de schenking

hunner voorgangers te willentr aanekken en de herstelling te bevorderen.

De Burgerlijke Gemeente heeft toegezegd een bedrag van *f* 425.—, de Ambachtsheer van Reede van Oudtshoorn een bedrag van *f* 300.— en een Gemeentenaar een bedrag van *f* 400. —.

Hoewel de belangstelling nog door meer en ruimer giften zal blijken, blijft evenwel een groot deel der vensters thans verstoken van bepaalde begunstigers, zoodat de middelen van Kerkvoogden en Notabelen niet voldoende zullen zijn om daarmede het zoo noodzakelijke werk te voltooien.

Aan verder uitstel mag niet worden gedacht, omdat daardoor het origineele werk gaandeweg verdwijnt.”

Oudshoorn.

W. M. C. REGT.

Ned. Herv. Kerk te Rheden.

Nu de uitwendige restauratie van de kerk (uit 1505) gereed is, wenscht het kerkbestuur die van den 12en eeuwischen tulsteenen toren ter hand te nemen en heeft het bestuur zich tot den raad gewend om den toren aan de kerkelijke gemeente af te staan. Het rijk heeft voor de restauratie *f* 9300.— beschikbaar gesteld, te verdeelen over vier jaren.

Uit Rotterdam.

Rotterdam bezit weinig monumentale gebouwen of museums. Dit is van algemeene bekendheid. Onder deze bekleed het Schielandshuis (Museum Boymans) eene voorname plaats. Men is bezig het oud archief, het eigenlijke sousterrain van museum Boymans in te richten voor tentoonstellingslokalen, bevattende vele bijeenvergaarde oude merkwaardigheden uit Rotterdam. Jammer dat niet een paar lokalen disponibel kunnen zijn om daar ook eenige belangrijke afgietsels te plaatsen van oude kunstvoorwerpen. Betrekkelijk gemakkelijk en goedkoop te bekomen, zou het voor eene stad van 350.000 inwoners toch geene overdreven luxe zijn. Moet men een beeldhouwer of ander vakman iets opdragen, voorbeelden om aan te toonen hoe onze voorvaderen zulks zouden doen, zoo onmisbaar om iets goeds modern voort te brengen, vindt men in deze stad zoo goed als niet.

En dat men er zich voor dergelijke kunstzaken niet te warm maakt, bewijst het feit dat men den schoonen gevel van het museum Boymans, opgetrokken in duren en fraaien zandsteen, wederom opnieuw geveerd heeft, zonder dat noch in den Raad, noch in een courant, (de *Maasbode* voor zoover ik gezien heb alléén uitgezonderd), noch van een of ander kunstlichaam één woord van protest tegen dit euvel vernomen is. Te Haarlem is men bezig aan 't stadhuis, den geveerden zandsteen van de verflaag te ontdoen, te Rotterdam *denkt* men er naar 't schijnt zelfs niet over. Men heeft wel

wat anders te doen! en haalt glimlachend de schouders op als een of andere dweepzieke op dergelijke beuzelingen acht geeft.

Toch bezitten wij verschillende vereenigingen op gebied van kunst alsook mannen die anders willen, en gelooven dus dat ook op dit terrein betere tijden voor Rotterdam in 't verschiet zijn.

JAC. V. GILS.

Toren te Soest.

Door het rijk is eene bijdrage van de helft in de kosten van de restauratie van den toren, begroot op 10.000 gulden toegezegd, op voorwaarde dat de restauratie zal geschieden volgens de door de regeering goedgekeurde plannen.

De graftombe van bisschop Frederik van Blankenheim te Utrecht.

Als de schrijver van het *Magnum chronicon Belgicum* op het jaar 1423 verhaald heeft ¹⁾, hoe bisschop Frederik van Blankenheim op het kasteel Horst overleden was, voegt hij er bij: »Sepultus in Cathedrali ecclesia sub tumba valde sumptuose elaborata cum subsequenti epitaphio, in quo gesta sua lucide patent". En dan volgt het twaalfregelige Latijnsche grafschrift, dat ik hier (na verbetering van verscheidene zinstorende drukfouten) volgen laat:

»Praesul magnificus de Blanckenheim Fridericus,
 Nobilis ex genere, conditur hoc opere.
 Kovort ablatum revocans vi, Drent comitatum
 Reddidit ecclesiae; junxerat et patriae
 Gronynghen pridem refugam; construxit et idem
 Halten, sed Kuynre duxit ad haec emere;
 Terram Stellingwerff domuitque cremando Scoterwerff:
 Sic nocuit nocuis, profuit innocuis.
 Fregit Rinensteyn pro demeritis et Eversteyn.
 Annis ter decem rexit hic ante necem;
 X bis C que quater semel M dum scribitur et ter,
 Octobris nono cessit agone bono".

De schrijver is van zijne zaak blijkbaar tamelijk zeker: niet alleen vermeldt hij zonder blikken of blozen de graftombe in den Dom, die hij

1) Magn. chron. Belg. p. 372.

zelfs als »valde sumptuose elaborata» prijst; maar de mededeeling van het lange grafschrift, dat er op of bij geplaatst was, schijnt de zaak boven allen redelijken twijfel te verheffen. Toch is eene dergelijke tombe in onzen Dom niet bekend; wat meer zegt reeds de bekende Arnoldus Buchelius, die in de laatste jaren der 16^e eeuw de monumenten van den Dom nauwkeurig beschreef, maakt van haar volstrekt geene melding. Hoe dit te verklaren?

De beeldstormerij natuurlijk! zal menigeen schouderophalend zeggen: gewis hadden deze lieden het bijzonder op bisschopsgraven gemunt! Ik geloof niets van zulk eene oorzaak van het verdwijnen der graftombes. De beeldstormers zullen natuurlijk ruw genoeg te werk zijn gegaan; ze hebben ongetwijfeld menig kunstwerk stukgeslagen en onherstelbaar beschadigd; zij zullen menig heiligenbeeld, dat binnen hun bereik was, van zijne hooge standplaats afgeworpen en verbrijzeld hebben; ze hebben stellig ook menige kostbare altaartafel stukgeslagen. en ze zullen de rijke ornamenten der sacramentshuisjes niet gespaard hebben. Dit is te betreuren. Maar voor het afbreken van steenen graftombes van bisschoppen hadden zij (gesteld dat zij er lust toe gevoeld hebben) eenvoudig geen tijd, evenmin als voor het zorgvuldig uitpeuteren der prachtige koperen grafzerken, die in alle Utrechtsche kerken ontbreken en die stellig een later geslacht (meer dan de beeldstormers tuk op winstbejag) zorgvuldig verwijderd en te gelde gemaakt hebben zal. Wat ik hier zeg, kan ik althans grootendeels bewijzen.

De verdwijning van bisschop Frederiks tombe staat niet op zichzelf: nagenoeg alle grafzerken en grafschriften onzer oude bisschoppen zijn uit den Dom spoorloos verdwenen, en zelfs geheele graftombes, zooals die van bisschop Rudolf van Diepholt en anderen, deelen in dit lot. Maar Buchell vermeldt deze toch nog; zij hebben dus nog minstens dertig jaren na de beeldestormerij bestaan. Wanneer en hoe ze verdwenen zijn, is thans niet te zeggen; maar de rampzalige geschiedenis van bisschop Frederiks tombe kan ik thans verhalen.

Den 28^{en} November 1586 »compareerden voir mijn heren schout ende burgemeesteren Coenraet Strick, anderde cameraer, ende verclairde, also tsijnre kennisse gecommen was, dat in de Domkercke sekere tombe van bisscop Frederick van Blanckenheim gebroken was, ende dat sommige zijn persoon daerin souden willen wyten, als sulcx belast ofte bevolen te hebben, — dat hy daeromme protesteerde van tselve, soe hy geen last noch enich consent oft beveil daertoe gegeven hadde, ende oversulcx als buten sinen wille ende weten geschiet te zijn, geen schult noch deel dairan heeft, versouckende hiervan acte" 1). Zoo is dus de tombe van Frederik van Blankenheim vernield. Wie de schuldigen waren, blijft onzeker; maar als wij bedenken, dat het schandaal geschiedde ten jare 1586, toen de ijverige Gereformeerden, gesteund door Leycester, te Utrecht den baas speelden en

1) Raadsnotulen 28 November 1586.

vrij wat feller tegen de Roomschen optraden dan de beeldstormers in hunne onbesuisde woede hadden durven doen, dan behoeven wij wel niet te twifelen, in welke kringen het opzet beraamd is. Maar de geschiedenis der tombe is daarmede nog niet ten einde; zij had eene merkwaardige vóór-geschiedenis.

In het midden der 14e eeuw was Robert van Arkel, de broeder van bisschop Jan, die langen tijd het Sticht had beheerd, terwijl zijn bisschoppelijke broeder te Grenoble in allen eenvoud leefde om de schulden van zijn bisdom te delgen, in de Luiksche onlusten gesneuveld. De kerkvorst wenschte zijn broeder, die hem zoo goed gediend had, nog na zijn dood te eeren: hij stichtte dus in den Dom eene kapel, waarin hij een altaar plaatste ter eere van St. Jan den Evangelist; daarvóór liet hij den overledene met alle praal bijzetten ¹⁾. En toen hij jaren later (1378) als bisschop van Luik overleed, bepaalde hij, dat ook zijn lijk daar bij zijnen broeder rusten zou in de stad Utrecht, die hij meer lief gehad had de beroemde zetel van Luik ²⁾. Naar het schijnt, zijn de beelden der *beide* broeders aangebracht op de tombe, die naar de gewoonte der tijden van zwarten steen vervaardigd was: immers toen Buchell op zijn bovenvermelden tocht den Dom bezocht, verhaalt hij het volgende: »Sepulchrum est ibidem ex nigro marmore Johannis Arquellii, elevatum tres pedes. Statuae ac episcoporum jacentium simulacra temporum mutatione sublata sunt; in circuitu vel limbo marmoris haec leguntur: *Anno dni. MCCCLXXVII prima die mensis July obiit rev. pater Joes. de Arkel, quondam Trajectensis post Leodiensis electus eps. et comes Lossensis, cuius corpus hic sepultum est*'' ³⁾.

Twee standbeelden dus waren op de breede tombe aanwezig geweest. Maar het waren niet die van bisschop Jan van Arkel en zijnen broeder, maar van twee *bisschoppen*: hoe kwam de tweede kerkvorst daar? Ik zal het u zeggen.

Als Heda de begrafenis van Robert van Arkel verhaald heeft, voegt hij daarbij: »Sed ingrati cives, pristini immemores beneficii, violato postea monumento imposuerunt in illo Fredericum ex Blanckenheim episcopum, sublatis clypeis alterius ⁴⁾'' — allicht uit haat tegen de Arkelsche dynasten, die kort te voren ten val waren gebracht ⁵⁾. Zoo kreeg dus Frederik van Blankenheim zijne plaats in de tombe van zijn voorganger Jan van Arkel,

1) Heda, Historia. p. 243.

2) Heda, Historia. p. 246; vgl. Buchelius, ald. p. 253 noot r. Ook 's bisschops zuster Mabelia was daar begraven, die als weduwe van heer Bot ter Eeme bij haren broeder te Utrecht gewoond had. (Suffr. Petri, Appendix. p. 143 — Kemp, Heeren van Arkel. p. 65.)

3) Van Engelen, Graft en wapens. II p. 48. (HS. Stadsbibliotheek Utrecht.) — Vgl. Dodt, Archief. IV p. 55.

4) Heda, Historia. p. 243. — Kemp, Heeren v. Arkel. p. 226.

5) Burman, Utr. jaarboeken. I p. 279 noot.

en *zijn* beeld rustte voortaan naast dat van zijn ambtgenoot op het monument. De Utrechtsche Gereformeerden, die, door papenhaat gedreven, het monument in 1586 hebben geschonden, hebben dus onbewust de Nemesis der historie gediend.

Zij hebben (Buchell verhaalt het ons) de bisschopsbeelden vernield en de pleurants, die de nisjes om de tombe versierden, stukgeslagen. Wat er toen van het monument over was, mocht zeker niet het belangrijkste heeten; toch is juist dit nog de eeuwen door bewaard gebleven. In de 17e eeuw is de bisschoppelijke grafkapel door den heer van Maarsbergen Samuel de Marez aangekocht en tot begraafplaats voor zijne familie bestemd. Toen hij de kapel volgens het gebruik van dien tijd met een zwaar houten hek met Ionische kolommen wilde afsluiten, meende hij, dat hij eenige kosten sparen kon, als hij de overblijfselen der bisschoppelijke tombe, die hij nog in de kapel vond, gebruikte als entablement, waarop zijne houten kolommenrij kon verrijzen. Zoo gezegd zoo gedaan: nog heden kan men de gothieke nisjes van zwarten steen in den Dom opmerken onder de witgeverfde kolommen, — te zamen een monument van gebrek aan pieteit, barbaarschheid en wansmaak!

S. M.

Het kasteel te Wijchen.

Naar aanleiding van ons artikel »Het kasteel te Wijchen», voorkomend in het *Bulletin* van September 1903, blz. 228 en vg., zet de heer Dr. J. Craandijk, die omtrent één punt met ons van meening verschilt, in het Novembernummer daaraanvolgend blz. 26—29 zijne zienswijze nader uiteen.

Garne laten wij onderstaande als toelichting van ons opstel en als antwoord aan den geachten schrijver volgen.

Op blz. 234 dan schreven wij: »Het kasteel te Wijchen werd, naar men zegt, opgebouwd op de puinhoopen van een middeleeuwschen burcht. Voor deze bewering zijn echter geen genoegzame bewijzen.»

Het lag geenszins in onze bedoeling hiermede te kennen te geven, dat wij van oordeel waren, dat er eertijds daar ter plaatse geen kasteel of burcht zou hebben gestaan, trouwens de heer Craandijk toont het tegendeel volkomen duidelijk aan door de aanhaling uit de leenakten; maar zeer waarschijnlijk heeft deze bouw gestaan in de onmiddellijke nabijheid van het bewuste kasteel, en is alles, tot zelfs een gedeelte der fundeering, afgebroken en werden de grachten gedempt.

Het tegenwoordige kasteel, zoowel wat betreft de kelders als den hoogen en kostbaren toren, dagteekent uit één en denzelfden tijd; slechts het lage voorfront vertoont eene afwijking, zoodat het mogelijk is, dat dit eene verandering ondergaan heeft.

Uit niets blijkt echter, dat de voormalige burcht gestaan heeft op de plaats van het hedendaagsche kasteel.

De kelders en keldermuren tot aan het watervlak der gracht zijn 17de eeuwsch; slechts het droogleggen der grachten zou ons kunnen aantonen, of het beneden water gelegen gedeelte der muren van ouder dagteekening is en dus een ouderen burcht heeft toebehoord. Zoolang wij hieromtrent geen zekerheid hebben, kunnen wij terecht zeggen, dat het kasteel te Wijchen, naar beweerd wordt, is opgebouwd op de puinhoopen (resten) van een middeleeuwschen burcht, doch dat voor deze bewering geen genoegzame bewijzen voorhanden zijn. Het tweede gedeelte der boven aangehaalde zinsnede luidt als volgt:

»Dat het kasteel in zijn tegenwoordigen staat dagteekent uit het begin der 17de eeuw en gebouwd is door en bewoond is door Dom Emanuel staat vast; de sierankers wijzen dit ook aan.»

Dat het kasteel door den Portugeeschen Prins zou zijn gebouwd, wordt door niets anders gestaafd dan door de talrijk voorkomende sierankers.

Wanneer wij echter een kasteel aantreffen, waarvan de eene helft der aangebrachte sierankers de initialen voorstellen der adellijke bewoners, terwijl de andere helft dier ankers als symbolisch monogram de gesloten *S* voorstelt, dan mogen wij als vaststaand aannemen, dat het onderwerpelijke gebouw gesticht is op last der personen, op wie deze zinnebeeldige ankersversiering betrekking heeft, in casu Dom Emanuel en zijne gemalin Emilia van Nassau.

De vraag van den heer J. Craandijk, of het niet mogelijk is, dat die ankers door hen in de buitenmuren zijn aangebracht, kan niet ontkennend worden beantwoord; deze mogelijkheid is niet uitgesloten, doch is in hooge mate onwaarschijnlijk. Immers het losmaken van een 80-tal ankers, ten einde deze door andere te vervangen, vereischt eene geheele omstijgering van het gebouw en van den vrij hoogen toren; het is een lastig, moeilijk en kostbaar werk en het verkregen effect is slechts weinig der moeite loonend, waarom wij dan ook deze hypothese hebben laten varen.

Of Dom Emanuel het kasteel heeft gebouwd ofwel het tijdens den aanbouw heeft aangekocht, kunnen wij, — hoe waarschijnlijk dit ook zij, — met zekerheid slechts uit archiefstukken opsporen; terecht zegt dan ook de geachte schrijver in den aanvang van zijn betoog: »Voor het onderzoek betreffende oude gebouwen hebben bouwkundigen en geschiedvorschers elkanders medewerking noodig.»

Tot staving van onze zienswijze moet de geschiedenis ons thans dan ook de hand reiken en zooveel mogelijk ophelderen, wat de bouwkunde ons aantoont. Raadplegen wij daarvoor het artikel van den heer Lodewijk Mulder, getiteld »Emilia van Nassau» en voorkomend in het Augustus- en Septembernummer van »de Gids», jaargang 1886.

Wij zien in het eerste gedeelte, dat Dom Emanuel en Emilia van Nassau voortdurend met geldgebrek hebben te kampen gehad, hetgeen voor den heer Craandijk eene reden is, om te twifelen aan den bouw van dit kasteel door genoemden Prins. Maar wij lezen ook in dit belangrijk opstel, dat de Staten-Generaal omtrent het jaar 1606 kaperbrieven uitgaven

om den Spaanschen en Portugeeschen handel te fnuiken. Met gretigheid werd hiervan gebruik gemaakt; eene menigte kaperschepen werden uitgerust, om zodoende onder den dekmantel van behartiging van vaderlandsche belangen eigen voordeel te bejagen. Nadat in Januari van dat jaar de Staatsche vloot, vier en twintig schepen sterk, onder Willem den Zoete, heer van Hautain, in zee gestoken was, doorkruisten reeds in Maart meer dan honderd en dertig kapers den Oceaan, allerwege schrik en verderf verspreidende door het woest en meedoogenloos plunderen van weerlooze koopvaardij-schepen, dat wel is waar naar de begrippen van die dagen gerechtvaardigd was, doch tot zulke ongehoorde misbruiken aanleiding gaf, dat de Algemeene Staten, door eene reeks van klachten overstelpt, waaronder die van verscheiden onzijdige mogendheden, als Engeland, Denemarken enz., reeds in Augustus 1606 besluiten moesten de uitgifte van kaperbrieven te beperken en ze niet meer te verleen dan tegen eene borgstelling van ten minste twintigduizend gulden.

Emanuel had inmiddels van die gelegenheid om goede zaken te doen gebruik gemaakt; ook hij had drie kaperschepen uitgerust, maar de wijze, waarop hij bij dien geautoriseerden zeeroof te werk ging, is, wanneer wij de berichten van een tijdgenoot mogen gelooven, niet in staat ons een hoog denk van zijne eerlijkheid in zaken te geven. Dat hij zijn scheepsvolk zonder gage liet dienen, was hij met hen overeengekomen, daar hij zich verbond, hun een vierde gedeelte van den buit af te staan, doch een staaltje van de manier, waarop hij zich van deze verplichting kweet, vinden wij in een der diplomatieke berichten van Philibert du Bois, dat wij als een karakteristiek beeld van die tijden hier woordelijk laten volgen: »Bericht van den 16^{den} Mei 1606 -- Den 12^{den} dezer is er in Delft een groot tumult geweest, dat evenwel door de autoriteit en de tegenwoordigheid van den magistraat spoedig weder gestild is geworden, maar zich zeer bedenkelijk liet aanzien. Want Dom Emanuel, prins van Portugal, heeft geweigerd aan de arme bootslieden de gage, die hun toekwam, en het hun beloofde gedeelte van den veroverden buit te geven, die meer dan een ton gouds bedroeg, welke dien prins door drie verschillende daarvoor uitgeruste kaperschepen werden aangebracht, en waarvoor hun omtrent 25000 gulden toekwam.

Hierover hebben die matrozen zich bij de Admiraliteit te Rotterdam beklaagd, waarop hun bij vonnis de gevorderde betaling werd toegewezen. Prins Dom Emanuel heeft die bootslieden, ten getale van omtrent 40 man, bij zich ontboden, en op denzelfden dag in het Prinsenhof 50 goed gewapende soldaten daarbinnen in hinderlaag opgesteld en is toen in persoon op deze bootsgezellen, die meerendeels ongewapend en slechts van een mes voorzien en van meening waren, dat zij hun geld zouden ontvangen, met een korten houwdegen met dien troep Franschen met houwen, steken en slaan aangevallen. De matrozen hebben zich duchtig om lijfsbehoud geweerd en hunne vijanden gedeeltelijk hunne wapens afhandig gemaakt,

en daarover is een oploop ontstaan bij het gepeupel, zoodat het niet veel verscheelde of al de Franschen, die daar in garnizoen lagen, waren om hals gebracht.

Men heeft den volgenden dag het bootsvolk zijne volle betaling moeten geven en die misgreep zal den prins van Portugal misschien nog wel eens zuur opbreken, want er zijn in dat tumult veel gekwetsten gevallen en ook verscheiden op de plaats dood gebleven".

De geschiedenis leert ons dus, dat de prins in 1606 eene voor dien tijd niet onaanzienlijke som van 75000 gulden had verworven, welk feit bij ons de vraag doet rijzen, of deze som mogelijk niet besteed werd voor den bouw of tot aankoop van het reeds in aanbouw zijnd kasteel te Wijchen, eertijds ook wel »de Einborch" genaamd.

En dit vermoeden wint te meer veld, wanneer wij nagaan, dat — al brak in 1608 voor het zwaar gedrukte gezin door de verzoening met Prins Maurits en door de op 27 Juni 1609 daaropgevolgde verdeling der vaderlijke nalatenschap een betere tijd aan — het toch steeds onder geldelijke zorgen gebukt bleef, getuigen de herhaaldelijke leeningen en voorschotten, waarvoor het toegewezen jaargeld in pand moest worden gegeven.

Nemen wij deze veronderstelling niet aan, dan vragen wij ons af, wat dan *wel* met de opbrengst der kaperschepen verricht is?

Kent men de omstandigheden van Dom Emanuels levensloop, dan zal men niet durven beweren, dat hij daarmede schulden heeft afbetaald; en dat deze som van f75000,— zijn financieelen toestand niet heeft verbeterd, is van algemeene bekendheid.

Veel blijft echter nog onopgehelderd. Zoo lezen wij, dat prinses Emilia met haar gezin beurtelings woondete Delft en op het kasteel te Wijchen, waarmede zij in 1609 werd beleend; hieruit zou dus volgen, dat zij in dat jaar nog geen eigenares was. In 1615 bevindt zij zich nog te Wijchen; doch eerst in 1622, zoo lezen wij verder, wordt het bewuste kasteel haar eigendom, toen zij het voor het geld, dat haar uit de nalatenschap harer moeder Anna van Saksen, ten deel viel, gekocht had van Elisabeth, weduwe van Willem van Luccenburg, heer van Holoigne.

Hare dochters lieten er zich in 1630 mede beleenen en hebben het negen jaren later aan Eustatius van Hemert verkocht.

Hoe het zij, zoolang niet uit archiefstukken het tegendeel kan bewezen worden, blijven wij met het oog op de sierankers van het gebouw en het feit, dat in 1606 eene som van 75.000 gulden in het bezit was van den Portugeeschen Prins, geloof hechten aan de bewering, dat Dom Emanuel de stichter is van het Kasteel te Wijchen of wel dat hij het in aanbouw zijnd slot omstreeks dien tijd gekocht heeft.

Wie in deze aangelegenheid door het aanvoeren van deugdelijke gegevens meer licht kan ontsteken, zal zoowel geschiedvorschers als bouwkundigen een grooten dienst bewijzen.

St. Walburgskerk te Zutphen.

Aangaande de restauratie der St. Walburgskerk valt het volgende te berichten. Door den heer P. Helwegen zijn de muurschilderingen in de kapel der van Heeckerens en die in de kapel daarnaast gefixeerd, waardoor hare kleur en teekening zeer aan duidelijkheid gewonnen hebben en beider kunstwaarde is verhoogd. Door deze bewerking is gebleken, dat de figuren van die muurschilderingen andere personen voorstellen dan men eerst, afgaande op hunne niet al te duidelijke attributen dacht. Zoo geeft de muurschildering in de kapel der van Heeckerens wel de Gregoriusmis te zien, doch achter Gregorius staan: een kardinaal, een bisschop met een boek in de hand, Augustinus met het hart en Dionysius (dus niet Stephanus) met het afgehouden hoofd in de hand.

In de volgende kapel, waar zooals we reeds zeiden insgelijks de muurschildering gefixeerd is, treffen we aan Christophorus met het Christnskind, eene heilige met een korf bloemen, een paus met kruisstaf en boek en eene vrouw met eene kan naast zich en over den schouder een herdersstaf, waaraan een vlaggetje zit. De drie laatstgenoemden staan op een steenen brug, welke op bogen rust. Voor die brug staat Christophorus op een stuk rots. De kapel der van Heeckerens is nu geheel gerestaureerd. Voor de drie muurkastjes zijn eikenhouten deurtjes gehangen met eenig snijwerk in het midden en voorzien van smeedwerk naar het model van een antiek kastdeurtje, dat zich bij den ingang der gerfkamer bevindt.

De restauratie der gewelfschilderingen in het zuider dwarspand is dezer dagen voltooid, terwijl het tinten in licht grijzen toon van het opgaande muurwerk in dit deel der kerk gereed is gekomen op het onderste gedeelte na. De steiger in dit dwarspand is weggebroken en in den Zuiderzijbeuk gezet, waarvan dus weldra de restauratie ter hand kan genomen worden. De gewelfschilderingen in het Zuider dwarspand zijn veel soberder behandeld dan die in het Noorden, waar de figuren tusschen allerlei bloemen en versieringen schuil gaan. Alle zijn echter fraai van teekening en kleur en komen mooi uit tegen het witte fond der gewelven.

N. R. C. 13 Dec. 1903.

Volgens bericht in de *N. R. Ct.* van 10 Februari I. B., zijn in de St. Walburgskerk in het westelijk deel van den zuider zijbeuk twee beschilderingen boven elkander gevonden. De jongere beschildering is weinig belangrijk en is verwijderd om de oudere bloot te leggen. Deze vertoont maskers en busten met bladwerk, in zwart, geel en rood, en is op de witte kalk geschilderd.

In de kerk is ook een zijmuur van den toren bloot gekomen met gevoefde tufsteen bekleed.

Provinciale Geldersche Archeologische Commissie.

De notulen van de zomervergadering van 1903 van de Staten van Gelderland bevatten in de Bijlagen op blz. 33 vlg. het Jaarverslag der Provinciale Geldersche Archeologische Commissie van 1902. Dit verslag is tevens opgenomen in de Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging »Gelre'', Deel VI, blz. XXI vlg.

Dit verslag bevat een overzicht van het ontstaan der Commissie en van werkzaamheden in 1902. Daar zij den 21 November 1902 hare eerste samenkomst hield, beperkten zich hare werkzaamheden voor dit jaar tot het redden van drie grafzerken, liggende om de Nederlandsch Hervormde Kerk te 's Herenberg en het ontdoen van de laag witsel aan twee herinneringstafels in die kerk. De opschriften der zerken en die der tafels worden medegedeeld en in verband hiermee vermeld de secretaris enkele bijzonderheden van leden van de geslachten der Arntgens en Groenens, die eens te 's Heerenburg woonden.

F. A. HOEFER.

Tentoonstellingen.

Nederlandsche Weverij-tentoonstelling te Haarlem (Juli—Augustus 1904).

De plannen voor deze tentoonstelling, waarover hier reeds vroeger werd bericht, hebben thans een vasten vorm aangenomen. In eene onlangs te Haarlem gehouden vergadering constitueerde zich eene »Algemeene Commissie'', en benoemde tot »Uitvoerend Comité'' de heeren Mr. J. C. Overvoorde, *Voorzitter*; E. A. von Saher, *Onder-voorzitter*; Jhr. J. Repelaer van Spijkenisse, *Penningmeester*; Jan Kalf en G. P. Rouffaer, *Secretarissen*; Felix Driessen, S. Spanjaard Lz., Otto Stork en Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers.

Het bureau van dit Comité is voorloopig gevestigd te 's-Gravenhage, Nieuwe Uitleg 8.

De heeren Mr. J. W. Enschedé, Jhr. Repelaer en von Saher belastten zich met de taak eene plaatselijke Haarlemsche sub-commissie te vormen, terwijl de heeren H. J. Biegel, F. A. Hoefer, S. J. Le Poole en F. H. Maassen met den penningmeester als financieele commissie werden aangewezen.

De Algemeene Commissie bestaat verder uit belangstellenden in de verschillende deelen des lands, de heeren: J. B. M. van Besouw te Goorle, Mr. P. C. J. A. Boeles te Leeuwarden, S. Bottenheim Jr. te Amsterdam, A. J. Flament te Maastricht, J. A. Frederiks te Middelburg, Prof. Dr. A. M. L. Hensen te Warmond, L. C. Hezenmans te 's Bosch, Dr. F. H. G.

van Iterson te Gouda, Mr. J. G. C. Joosting te Assen, W. A. Leembruggen te Leiden, J. F. A. Lindsen te Utrecht, Dr. C. te Lintum te Rotterdam, Hidde Nijland te Dordrecht, O. Phaff te Bokstel en A. Pit te Amsterdam.

Het gebouw der Kunstnijverheidsschool te Haarlem werd door het bestuur, met machtiging der regeering, voor de maanden Juli en Augustus kosteloos ten dienste der tentoonstelling afgestaan.

Voorts besloot men, dat de expositie zal bestaan uit twee of drie afdeelingen:

A. Geschiedkundige Afdeeling, waar zooveel mogelijk wordt bijeengebracht, alles wat op de geschiedenis der weverij in Nederland betrekking heeft, zoowel toestellen, hulpmiddelen en voortbrengselen, als afbeeldingen, boekwerken en archivalia.

B. Hedendaagsche Nederlandsche Weefkunst, eene keurcollectie van thans nog in Nederland gemaakte weefsels, die uit artistiek oogpunt van belang zijn. Tot deze afdeeling wordt alleen toegelaten hetgeen door eene jury, bestaande uit de heeren Jos. Cuypers, C. A. Lion Cachet, Jan Kalf, F. H. Maassen en A. Pit, daartoe waardig is geoordeeld.

C. Indien de plaatsruimte het toelaat, eene keuzeverzameling der mooiste Nederlandsch-Indische weefsels.

Het ligt in de bedoeling de retrospectieve afdeeling op te luisteren met oude borduurwerken en in dit opzicht is het van groote beteekenis, dat het Bestuur van het Bisschoppelijk Museum reeds de toezegging deed, bij monde van Prof. Hensen, dat de daar bewaarde uiterst belangrijke verzameling middeleeuwsche weef- en borduurwerken op deze tentoonstelling zal worden ingezonden.

Voor de moderne afdeeling verkreeg men reeds de medewerking van eenige damastfabrieken en hier hoopt men de aantrekkelijkheid te kunnen verhoogen, door eenige weefgetouwen van verschillende soort in werking te laten zien.

Het Uitvoerend Comité verzoekt thans dringend aan allen, die eenige aanwijzing kunnen doen van voorwerpen, afbeeldingen of geschriften betreffende onze oude weef-industrie of die wenschen in te zenden in de Moderne Afdeeling, dit te willen berichten aan haar secretariaat: Nieuwe Uitleg 8, te 's-Gravenhage.

De Redactie van het Bulletin voegt bij deze mededeelingen gaarne eene opwekking tot hare lezers, en vooral tot de corresponderende leden van den Oudheidkundigen Bond, om deze belangrijke onderneming zooveel mogelijk te steunen.

Boekbeoordeeling en Aankondiging.

Het Hollandsche landschap in ontstaan en wording, door
Dr. Johanna de Jongh. 's Gravenhage Martinus Nijhoff 1903.

De geschiedenis van het Hollandsche landschap is aan de orde. Er is zooveel van terzijde over gepraat zoovaak op gewezen dat het waarlijk tijd werd er eens een afzonderlijke studie aan te wijden. In zooverre is dus het werk van Dr. Johanna de Jongh op 't juiste tijdstip verschenen. Aanbod en vraag vielen samen; de kennelijke bedoeling zonder onnoodige boekengeleerdheid een frisch verhaal te geven van dezen zoo weidsch zich ontvouwendend tak onzer schilderkunst droeg er toe bij dat we onder gunstige condities het betoog der schrijfster konden volgen.

Uitgegaan van de nadere omschrijving van het begrip landschap, Hollandsch landschap, als onafscheideijk van het atmosfeerisch zien, van de ontdekking van het verbindend en scheidend medium der vochtige lucht, stelt Dr. de Jongh onmiddellijk voorop het essentieel verschil tusschen Hollandsch en Vlaamsch landschap, om dan over te gaan tot het onderzoek naar de wortels, naar wat men zou kunnen noemen de landschaps-ingredienten in de profaan-speelsche randversieringen der verluchte handschriften, in de z.g. »drôlerie.»

Op dit bescheiden begin volgt als volkomen gerijpte kunst het »kalender landschap» in de onlangs uitgegeven »Belles Heures de Turin» dat, ontstaan in het gewichtig tijdvak der v. Eycken en reeds vóór een der gedateerde schilderijen, bewijst, dat het landschap als zelfstandig begrip in de kunst reeds zeer vroeg bestond.

Vervolgens bespreekt de schrijfster Jan van Eyck's waarde voor dit onderdeel, zijn verhouding tot de specifiek Hollandsche kunst en zijn invloed op de Hollandsche en Vlaamsche schilderschool, tracht aan te toonen, dat de vrije kijk op het landschap in het verloop der 15e eeuw tot een decoratieve formule verstijft, voegt er bij, hoe in de 16e eeuw door mannen als Lucas v. Leyden, Pieter Aertsen aan den eenen, door Patinir en den jongen Brueghel aan den anderen kant de eigen zienswijze der verschillend aangelegde volken meer en meer te voorschijn komt, welke uiterlijke oorzaken daarop hebben gewerkt en legt eindelijk het verband tusschen de kunst van Jan v. Goyen, Aert v. d. Neer, Salomon v. Ruysdael en de voorbereiders van dien grooten bloeitijd: Arent Arentz, Avercamp, Esaias v. d. Velde en Molyn. Na een afzonderlijke behandeling van het »zeegezicht» naar dezelfde maat gemeten als het landschap tot daartoe, sluit het boekje met de beschouwing van het laatste en gewichtigste moment in alle land-

schapschilderen »de stemming'' en wordt Hercules Seghers gevierd als de kunstenaar die door zijn bewust zoeken en trachten naar dit vergeestelijkte in zijn scheppingen de ontwikkeling van het Hollandsch landschap tot het hoogste punt opvoerde.

Dat is zeer in 't kort de draad, die door het geheele werk heenloopt.

Tegen de chronologische indeeling is in 't algemeen niets te zeggen, al ware misschien een indeeling naar de stof practischer geweest. Van groote samenhangen, overgangen, archaïstische decadentie en veelbelovend jongen bloei toont de schrijfster begrip te hebben en het afsluiten met Hercules Seghers getuigt van inzicht in het doel eener ontwikkelingsgeschiedenis. Al het ordenen, saamvatten, contrasten scheppen bewaart deze studie voor de dorre monotonie van een chronologisch aaneengeschakeld relaas, terwijl de waardebepaling van enkele meesters en hun sfeer soms gelukkig is te noemen.

Ik denk aan Bouts met zijn half Hollandschen, half Vlaamschen ontwikkelingsgang, aan de bladzijden over Pieter Aertsz. op wiens schoolvormende beteekenis te Antwerpen n. m. w. hier voor 't eerst is geweest. Ook de lang overschatte Coninxloo wordt nu onttroond, Arent Arentsz. in 't volle licht gezet. Er zijn geen nieuwe namen op 't tapijt gebracht, maar veel oude zijn juister dan vroeger belicht en gerangschikt en zoo is dit boek ook voor het groote publiek van meer gewicht dan talrijke, ijverig nagesuffelde jaartallen en bijzonderheden.

Over de nadere uitwerking van het materiaal is echter nogal wat te zeggen.

Zoo zou ik dadelijk bij de inleiding willen vragen: Kon het verschil tusschen Holland en Vlaanderen, wat op zichzelf zeker niemand ontkennen zal, niet wat nader toegelicht worden? Moet men met de algemeene aanduiding: »het geweld der kleur neemt af, iets zilverachtigs komt in de lucht en daarmee een zachtere maar ook slappere stemming'' tevreden zijn? Op hoeveel en welk soort observaties berust dit en zijn er niet nog zooveel andere oorzaken — als b.v. het wit pleisteren der huisjes in de velden en dorpen — geheel onafhankelijk van de atmosfeer, die tegenwoordig Vlaanderen zulk een ander voorkomen geven dan Holland? Is het niet wat oppervlakkig en veel te globaal te zeggen: »Vlaanderen is naar blauw gestemd, Holland naar rood''? Het zou geenszins de moeite waard zijn hierbij stil te staan, als niet het begrip van het atmosfeerisch verschil der beide landen de leidende gedachte van het geheele boek was. »Voor Holland beduidt de atmosfeer niet alleen de lucht, maar bovenal het subtile en onbestemde iets, dat als de verbinding tusschen lucht en water, al het nerveus-ontvankelijke en veranderlijke, het levende in zich draagt. De atmosfeer is de vochtige glans, die aan de kleur trillend leven geeft, ze doorzichtig maakt, het harde en gevoellooze wegneemt.'' Naar mij voorkomt heeft Dr. de Jongh dit hier vooropgestelde, dat van bedoeling niet onjuist is, in 't verder verloop van haar boek wel niet uit 't oog verloren

maar toch te eenzijdig betracht. Op verscheiden plaatsen krijgt men den indruk alsof onder het atmosfeerisch zien ook a priori te verstaan ware: atmosfeerisch zien in een vlaklandschap.

De fantastische vormen der 16 d'eeuwsche berglandschappen van Hoijlanders zoowel als Vlamingen schijnen Dr. de Jongh dus uitteraard niet atmosfeerisch gezien. Dit is niet altijd juist. Immers schilders als een Jan Scorel, dien de schrijfster zoo geheel en al van geen beteekenis voor het landschap vindt (bl. 70), hebben, al was het vaak nog zoo avontuurlijk ingekleed, hun Hollandsch gevoel voor het omhullende, parelende licht der kustenlanden niet verloochend. Zij hebben zeer zeker, zij het dan ook maar indirect, voorbereidend aan het atmosfeerisch zien meegewerkt. Zoo is het ook met Geertje van St. Jans. Al zijn de landschappen van dezen laatste op de groote luiken te Weenen ook uitheemsch-fantastisch — dit lag ten deele aan onderwerp — de manier waarop hij figuurtjes tegen de lichte lucht zet, waarop hij een helderen waterspiegel tusschen beschaduwde oevertjes doet blinken, had dunkt ons niet voorbijgezien mogen worden. Trouwens de figuur van Geertje komt over 't algemeen te kort; het wel zeer kleine maar zoo pittig geziene en simpelgeschilderde kijkje uit de deur van de kerk op het z.g. »Zoenoffer des ouden verbonds'' in 't Rijks Museum geeft hem alleen reeds het recht op een andere plaats dan hem in dit verband werd toegewezen. ¹⁾

En eindelijk hoe moet men zulke verschijnselen verklaren als sommige stukken van Lucas van Valckenburch (b.v. dat in het Rijksmuseum) die hoewel geheel Vlaamsch van ordonnantie, zeer fijn gevoel voor atmosfeer en luchtperspectief verraden? Ik geloof dat op deze plaats van het boek de bedoeling zuiverder was dan het betoog.

Eveneens is dat het geval bij de behandeling der miniaturen waar de zaak wat erg eenvoudig wordt voorgesteld alsof het landschap zich direct uit de drôlerie had ontwikkeld ²⁾. Nu geef ik toe, dat dit in 14 d'eeuwsche

1) Tevens had dit dan wellicht geleid tot een dateering van Geertjens werk. Het landschapje op het »Zoenoffer'' is nog volkomen compact, om zoo te zeggen geklonken en vast geschilderd. De boomen, groote zwaargekroonde lindeboomen, vertoonen nog niets van dat gemaniëerde maar tegelijk impressionistisch effectvolle van de struiken en boomen op het Weensche luikenpaar of van het zwakke gestreep op het Berlijnsche stuk.

De groote vraag is of Geertje, die in sommige zijner composities een tot nu toe weinig besproken overeenkomst met Matsijs vertoont, niet vrij wat later geleefd heeft dan men algemeen aanneemt.

2). Een bewijs hoe fataal drukfouten kunnen zijn geeft Dr. de Jongh's citaat der dateering van de Haagsche Rijmbijbel, door Michiel van der Borch verlicht. Mij is indertijd (Holländische Miniaturen etc. blz. 11 het ongeluk gebeurd 1322 voor 32 te schrijven en nu is het hier al 1327 geworden. Het doet er niet veel toe maar een rectificatie zou dunkt me bewezen hebben, dat het oordeel over dit hand-schrift aan de bron verkregen was.

kerkelijke handschriften zoo lijkt; maar wie de Fransche miniaturen, vooral bij profane litteratuur der 13 en 14e eeuw, kent, weet, dat in den »Roman de la rose» om maar eens een bijzonder veel voorkomenden ridderroman te noemen, al lang naast de drôlerie, de kiem van het landschap bestaat, ja dat de decoratie in margine zich zelfs pas later zoo ontwikkelt als schrijfstijl uit de door haar aangehaalde handschriften opmaakt. Ook het vooral in Vlaamsch-Fransche Handschriften te observereeren trap voor trap uitbouwen van het landschap, zoo dat lang voor er kwestie was van een miniatuur in den trant van Paul v. Limburg reeds de oude geornamenteerde achtergrond, als het scherm van een tooneel, was weggetrokken en daarvoor in de plaats een blauwe en ook bewolkte lucht was gekomen, had wel vermeld mogen worden. Dan was de overgang naar de »Belles heures de Turin» minder plotseling geweest en hadden we ons niet moeten neerleggen bij een zoo stoute bewering als: » . . . het spreekt vanzelf dat er meerderen waren en dat alle in hun natuurlijk zijn het gewone landschap gaven». Bovendien bewezen is het niet, dat de Hollandsch aandoende miniaturen in de Heures de Turin van een Hollander zijn.

Dat ze voor Graaf Willem VI vervaardigd zijn bewijst natuurlijk niets, terwijl het feit, dat Jan van Eyck mee naar den Haag komt aan het hof van Jan van Beieren ook niet voldoende is om als zeker aan te nemen dat hij hier invloeden van beteekenis onderging. Ik zou zeker wenschen dat dit bewezen kon worden, niet om een ziertje voor Holland te winnen, wat tegenwoordig weleens aan de orde schijnt, maar omdat we van de invloeden die op Jan v. Eyck hebben gewerkt zoo bitter weinig weten. Voorloopig blijft het een curieuse hypothese.

Ik mag niet te veel plaats voor dit eerste deel vergen, hoewel het mij juist zeer ter harte gaat, maar ik zou nog veel willen vragen. bv. Hoe Dr. de Jong zoo zeker weet, dat het naar den rand van de miniatuur toestroomende water bij Vlamingen tevergeefs gezocht wordt, terwijl toch op verscheidene miniaturen die den doop van Christus in de Jordaan voorstellen dit motief voorkomt, zelfs traditioneel is?

Ik zou de werkelijk zeer ingenieuze verklaring van het landschap in drie plans, uit het volgens vaststaande formules decoratief geconstrueerde altaarstuk, meer gedocumenteerd wenschen en er tegen inbrengen, dat die verdeeling in drieën als dit werkelijk zoo in den eisch van den besteller lag, toch ook zeker reeds op het Gentsch altaar ruiterlijker voor den dag zou gekomen zijn. De eenvoudiger verklaring als een eenigszins gebrekkige reproductie van het in de werkelijkheid geziene, en wel alleen bij wijde vergezichten met hoogen horizon, die uit 't hoofd geschilderd werden klinkt misschien minder bevreemdend maar is wellicht toch juist. Dat feitelijk een zoo scherp ziener als Jan van Eyck ook andere moeilijkheden nog niet overwinnen kon bewijzen immers bijv. de steeds te kleine handen zijner figuren en de verkeerde proporties van zijn kerkinterieurs.

Eindelijk nog dit: wordt Albert van Ouwater niet te zeer overschat?

Het Berlijnsche stuk, nog altijd het eenige dat hem met zekerheid mag toegeschreven worden, is een zeer gaaf specimen van zijn kunst, maar als geheel is het toch tegen een interieur van v. Eyck bijzonder schraal en dun van coloratie en men zou bij het lichtere palet en de zwakke stofuitdrukking zelfs even aan Rogers Vlaamsche bontheid denken. Het anonieme stuk uit de collectie v. Kaufmann, bij de bespreking van Ouwater (op blz. 32—34) aangehaald, kan m. i. zeker niet te dicht bij Ouwater gesteld worden en ik geef in overweging in hoeverre de uiterste figuur rechts met latere figuren van Hugo van der Goes in verband staat.

Maar hoe dit ook zij, er zijn toch bij de bespreking van de kunst der 15e eeuw een paar gewichtige dingen aangedurfd en volgens een vast plan behandeld en het is geen wonder, dat aan de consequente doorvoering van dit plan *détails* werden opgeofferd.

Minder goed vind ik de eerste helft der 16e eeuw. Wel heeft Lucas van Leyden verdienen lof gekregen en is Pieter Aertsens beteekenis goed toegelicht, maar de grootste persoonlijkheid der 16e eeuw Pieter Brueghel de Oude wordt al te vlug afgedaan. Met het stuk van den dief te Napels, waar toevallig een vlakke wei op voorkomt is toch niet alles gezegd wat Breughel voor het Hollandsche landschap geweest kan zijn. Wel is zijn Weensche »winter» uit den cyclus der groote jaargetijden-stukken niet in de vlakte gezien, maar toch is juist daar het atmosferische van den winter, de specifieke waarde van de boomstammen en huizen, en niet 't minst van de grijze lucht tegen de sneeuw prachtig voorbereid. Ja zelfs is de grijze en zoo geheel ongeaffecteerde toon van dit stuk heelwat dichter bij een zeventiende-eeuwsch Hollandsch wintergezicht, dan het met de loupe geschilderde werk van den monogrammist A. v. S., al hangt dit laatste door de compositie met Avercamp samen. En juist P. Brueghel werd niet moe den winter te schilderen, volstrekt niet alleen in jaargetijden-series, maar overal waar het te pas te brengen was, als in: »De moord te Bethlehem» en »De Aanbidding der Wijzen». Dat zijn werk ook in Holland te zien was bewijst o.a. de veilingcatalogus v. Gilles v. Coninxloo's boedel, waar Amsterdam en de schilderswereld zich zoo zeer voor interesseerden. Deze punten worden wel even aangestipt, men kan ze er uit halen, maar vast aangepakt en besproken zijn ze niet. ¹⁾

Een grief zou men er ook van kunnen maken dat Dr. de Jongh om alle licht op de hoofdzak te concentreeren de 16de eeuwsche prentkunst al te eenzijdig beoordeelt. Een leek krijgt den indruk alsof Schongauer en zooveel andere Duitsche meesters, wier decoratief begrip immers tegen hun gemis aan ruimte-gevoel opweegt, toch eigenlijk maar krukken geweest

1) Ook mocht bij het aardige prentje uit de serie landschappen door Claes Jansz. Visscher uitgegeven de curieuse titel van deze editie wel vermeld worden: *Regiunculæ et villæ aliquot Ducatus Brabantiae, a P. Breugelio delineatæ, et in pictorum gratiam a Nicolao Joannis Piscatore excusæ in lucem editæ Amstelodami 1612.*

zijn. Het is een beetje »overdreven om duidelijk te zijn», en dat is bij een boek dat voor een grooten kring van lezers bedoeld is niet verkieselijk. Aan den anderen kant geloof ik met de schrijfster, dat de Duitsche krullige manier van teekenen, die werkelijk iets van kalligraphie heeft ¹⁾, van nadeeligen invloed is geweest op onze van zoo geheel andere principes uitgaande nationale teekenkunst; maar dit neemt niet weg dat we die Duitsche meesters in hun eigen sfeer moeten blijven waardeeren.

Bovendien, men mag niet alles op Duitsche invloeden schuiven. Het is zeker niet de Duitsche invloed die er toe geleid heeft, dat Jacob Cornelissz. in zijn Haagsche Salome »onwerkelijk en ongevoeld» in zijn landschap wordt, dat het water als »een streep op het vlak» geteekend wordt, »niet in de bedding vast ligt.» (blz. 64) kortom dat zijn schildertrant vluchtig wordt. Als hij iets van Duitschland had kunnen leeren zou het juist het tegendeel zijn, een al te sterk en haast te ostentatief doorgevoerd construeeren, bouwen, documenteeren van de onderlinge verhouding der deelen. Dit verschijnsel kan m. i. veeleer verklaard worden uit een vervroegde behoefte naar impressionistisch schilderen, naar illusionistisch aanduidenden trant, die Lucas v. Leyden reeds een enkelen keer in praktijk' bracht, maar waarvoor men in 't algemeen nog niet rijp was. Inderdaad deze technische kwestie van belang schijnt de schrijfster over 't hoofd gezien te hebben. want ook bij Geertje toont zij voor dezen kant van zijn werk geenerlei belangstelling en verstaat zelfs geloof ik v. Mander verkeerd waar hij dit punt vrij duidelijk in 't licht stelt. Van Mander toch zegt van Geertjen in verhouding tot Ouwater, dat hij hem wel in »ordonantien» (grootere uitvoerigheid en complicatie van het compositieschema) maar niet in reynheit en suyverheit ofte scherpichheid van wercke» overtrof. Dit slaat m. i. niet op de »lichtende atmosferische werking» van Ouwater, maar op zijn gaver, gladder, primitiever manier van teekenen, die de academische v. Mander verre verkoos boven Geertjes vrijen durf.

Ook Savery en Brill worden, omdat ze niet in den kring van de eigenlijke Hollandsche landschapschilders thuis behooren, maar kortweg artistiek in den algeheelen ban gedaan; terwijl we toch aan Savery's broeiende fantasie, die niets minder zocht dan realisme, de heerlijkst gedroomde visioenen danken en terwijl Brill in zijn teekeningen bewijst met hoeveel vrucht hij de vormen van berglanden in de natuur bestudeerd had zoodat ze, hoe vrij hij ze ook mocht arrangeeren, telkens weer doortrokken zijn van een hevige en edele realiteit.

Het werk dezer kunstenaars maar zonder meer met het twijfelachtig epitheton »het pedante landschap» te bestempelen gaat te ver, al is kennelijk de eenige en juiste bedoeling ze als niet passend in de regelrechte lijn der

1) Men zie bv. de omtrekken der boomen op pentteekingen v. Dürer die met één zonder afbreking neergeschréven lijn zijn gezet en zelfs aan de verbinding der bochtjes telkens open oogjes vertoonen als het cursieve letterschrift.

filiatie buiten dit verband te houden, en zijn dus de smaadwoorden wellicht niet zoo gemeend.

Zoo zijn er jammer genoeg nog meer plaatsen waar de schrijfster te zeer sousligneeën wil en daardoor haar doel voorbijziet.

Ook in het hoofdstuk over de 17^e eeuw. vindt men naast goede opmerkingen over de ontwikkeling van het harmonisch-synthetisch geziene landschap bij Avercamp en zijn medestanders, over de onafhankelijkheid van het kader bij de Hollanders, over E. v. d. Velde's officieele en profaan-eigen manier van schilderen, vreemde leemten. Ik noem b.v. het totaal negeeren van een figuur als Dubbels, wiens naam zelfs in het boek ontbreekt. En is het te verdedigen, dat men alle zeeschilders die meer de schepen dan de zee hebben geschilderd, onder de Vlaamsche groep rangschikt? De ontwikkeling van het zeegezicht is, de schrijfster zegt het zelf (blz. 102) ontstaan uit de didactische stroming en het topographisch interesse: »uit dienzelfden »beleerenden geest» ontstond het zeelandschap» en al heeft een enkele als Jan Porcellis zeer vroeg de zuiver landschappelijken kant van het onderwerp tot hoofdzaak gemaakt, naast hem staan talrijke Hollanders die, met een Bonaventura Peeters vergeleken, volstrekt niet veel zouden verschillen wat opvatting en geval betreft, zonder dat daarom dunkt ons bv. bij een Cornelis Vroom, een v. Wieringen en later bij den schepenschilder Nooms het echt Hollandsche kan miskend worden. Niet in het feit dat ze schepen schilderden op hun zee, maar in de wijze waarop zij die silhouetten tegen de lucht zetten, in de volheid van het coloriet, had hun Hollandsche aard kunnen worden aangetoond. Wel houden de eerstgenoemden zich nog lang aan het traditioneele *groen*, maar dit was veelal de eenige concessie die ze aan de overlevering maakten.

En tenslotte wat Hercules Seghers aangaat, ook dit dankbaar kapittel onzer kunstgeschiedenis, hadden we gaarne dieper doorwerkt gezien. Het enthousiasme voor dien eenzamen zoeker dat Dr. de Jongh aan den dag legt had door een serieuser indringen in den aard van zijn productie geschoord moeten worden, en het is jammer dat hier de aanlokkelijke hypothese en het »Schlagwort» boven het ernstig onderzoek gesteld zijn. Immers ten eerste weet ik niet of de kwestie van den invloed der Japansche en Chineesche kunst wel een bewezen waarheid is en ten tweede leidt het moderne woord »pointilleeren» hier tot een misvatting. Het begrip dat wij met de pointilleer-maniër verbinden heeft een gansch anderen grondslag, en beduidt een techniek met punten in dien zin, dat de verschillend gekleurde verfstippen zich optisch op het doek verbinden; dus een mengen op de schilderij, niet op het palet. Dit nu was Seghers bedoeling geenszins. Waar hij om het soms hinderlijke, harige netwerk van harceeringen te vermijden zijn platen anders dan gewoonlijk met naast elkaar gezette vlekjes bewerkt, is het hem niet om de kleur maar om de stof te doen. Hij vult zijn vlakken op die manier, geeft de lichamelijke der dingen tegenover de ijle lucht zoo aan; maar dat was immers ook veel vroeger eenigszins anders in het »Schrotblad» het geval.

Zoals deze gevaarlijke uitdrukking is er nog een andere over een technisch procédé: »het aquarel'', waarmee de gekleurde teekening van Avercamp en de zijnen wordt aangeduid, die toch in weerwil van de kleur zoozeer in de eerste plaats een teekening bleef en tamelijk vër van ons hedendaagsch begrip der waterverfteekening verwijderd is.

Al deze aanmerkingen raken, zooals ik bij 't begin reeds zeide, meer de bewerking der onderdeelen dan het plan, den grooten gang van het boek dat inderdaad tegenover veel brave dissertaties een verblijdend frisch product blijft.

Eerstelingswerken zitten vol fouten en gebreken, dit behoeft geen betoog. Het ligt er maar aan van welken aard die fouten zijn. Resumeerende zouden we hier willen zeggen: dat het geheel goed opgezet maar niet vër genoeg doorwerkt is, dat de noodige kritiek en het strenge wetenschappelijk geweten nog niet tegen de geestdrift waarmee het onderwerp is aangepakt gewogen blijken. Fouten dus, maar fouten die systematisch te verbeteren zijn wat in het tegenovergestelde geval van bloote veelweterij zelden mogelijk is.

Over de uiterlijke geaardheid wil ik hier niet oordeelen. Taal kritiseeren en als purist optreden voegt mij allerminst; maar over de reproducties moet mij nog van 't hart, dat er voor een leeken- en leerlingen publiek een groot gevaar schuilt in het geven van fragmenten als in de platen 10 en 26.

Plekjes op schilderijen tot verbluffende stukken op zich zelf te maken is niet moeilijk en ik verklaar mij bereid bij menigen gemaniëeerden Romanist dit procédé niet zonder verrassend succes aan te wenden.

Februari 1904.

W. VOGELSANG.

Kunstgeschiedenis als vak van onderwijs, door Dr. Johanna de Jongh, 's Gravenhage, 1904.

»Kunstgeschiedenis als begrip is de uiting van het moment van ver-slapping na de strekking van krachten, het woord na de daad. — En in onzen tijd is het land, waar de meeste kunstkritiek wordt uitgeoefend, ook het land waar het minst kunst wordt voorgebracht, Duitschland''. Voor den kunst mag de waarde der kunstgeschiedenis dan ook negatief genoemd worden, doch zij heeft haar eigen recht van bestaan als deel van de beschavingsgeschiedenis en omdat zij de kunstwerken leert kennen en begrijpen. Eerst moeten de meesters en scholen en hun werken worden gecatalogiseerd en gerangschikt en hun bestaande ontwikkeling worden nagegaan, doch daarmee is slechts het begin gemaakt, waarop voortgebouwd moet worden door het innerlijk wezen der kunst en hare algemeene wetten aan te wijzen, haar te doen begrijpen als een deel der groote beschavingsgeschiedenis. Het onderwijs in de kunstgeschiedenis moet nader brengen tot de kunst, moet het onbewuste begrijpen door te leeren kennen bewust maken.

Dit is in het kort de inhoud van de openingsrede door Mej. Dr. J. de Jongh uitgesproken bij het openen harer lessen als privaatdocent in de kunstgeschiedenis aan de Rijks-Universiteit te Utrecht op 29 Januari l. l. Het leeren kennen zij het middel tot het leeren begrijpen. De taak, die zij zich hierbij stelt, is niet gemakkelijk, doch reeds de poging om het hierbij gestelde ideaal te naderen verdient waardeering. Naast de dorre doch noodzakelijke chronologische studie der scholen is reeds een groote kennis noodig om de werken in hun milieu te verklaren, een kennis die door ijverige studie is te verkrijgen; om de kunstwerken te leeren begrijpen is meer noodig dan kennis, hiertoe moet men in de eerste plaats zelf fijngevoelend kunstenaar zijn. Dit is eene gave, die de studie der kunstgeschiedenis kan ontwikkelen, doch niet kan scheppen. Het verdienstelijke proefschrift van Mej. de Jongh over het Hollandsche landschap toonde ons, dat zij naast een reeds groote kennis van feiten beschikt over een gelukkig oog voor het schoone. Moge de taak, die zij zich stelde, voor haar bereikbaar blijken en moge het haar gelukken bij velen de belangstelling voor het schoone te helpen verhoogen.

J. C. OVERVOORDE.

Koninklijk kabinet van Munten, Penningen en gesneden steenen.

Catalogus der Nederlandsche en op Nederland betrekking hebbende Gedenkpenningen. I. (tot 1702). 's Gravenhage, 1903.

In de inleiding wordt in het kort de geschiedenis der verzameling sinds de stichting, 19 Mei 1816, geschetst. Vooral de eerste jaren tot 1826 onder Jhr. de Jonge waren vette jaren, doch ook in 1826—1829 waren de buitenkansjes niet uitgesloten. Daarna kwam een stille tijd tot 1853, toen Meijer optrad.

Reeds in 1840 had de Jonge het plan een geïllustreerden catalogus uit te geven, doch dit kwam niet tot uitvoering.

De nu verschenen catalogus bewerkt door Dr. H. J. de Dompierre de Chaufepie, bijgestaan door A. O. van Kerkwijk, vermeldt 2021 penningen, waarbij kort de aanleiding wordt vermeldt onder verwijzing naar de litteratuur. Alleen de varianten of niet beschreven penningen worden nader beschreven. Voor hen, die met de aangehaalde litteratuur, ruim 70 werken, niet geheel vertrouwd zijn, zal deze catalogus weinig meer kunnen geven dan een aanwijziging, hetwelk op zich zelf echter reeds een verdienstelijk werk is. Het naslaan ware alleen gemakkelijker, indien de jaartallen steeds bovenaan het bladzijde waren herhaald. Een 23 tal platen met 185 afbeeldingen zijn als bijlagen aan den tekst toegevoegd. De uitvoering hiervan (lichtdruk van H. Kleinman en Co.) is voor de gedreven penningen over het algemeen bevredigend, hetgeen echter van de afbeeldingen der gegraveerde penningen niet steeds kan gezegd worden (vlg. no. 34, 787, 846, 1065,

1127, 1157). Wellicht zoude het aanbeveling verdienen voor de zoo moeilijk te fotografeeren gegraveerde penningen in het vervolg alleen clichés naar teekeningen op te nemen. Wanneer ook de verdere deelen verschenen zijn, hopen wij, dat de samensteller ons de thans nog ontbrekende registers niet zal onthouden.

J. C. OVERVOORDE.

Details en fragmenten van oude Architectuur en Beeldhouwerk te Delft.

Werden wij eenige jaren geleden verrast door het verschijnen van een nuttig boekje, getiteld: »Oude Gebouwen te Dordrecht'' en uitgegeven door de »Vereeniging tot instandhouding van Oude Gebouwen'' aldaar, een overzicht gevende van de oude woonhuizen te dier plaatse en voorzien van afbeeldingen der meest belangrijke daarvan, heden wordt dit goede voorbeeld te Delft, alhoewel op eene eenigszins andere wijze, nagevolgd.

Thans is n.l. in bewerking een album in zeer handig formaat ($23 \times 17 \times 7$ cM.), bevattende eene serie van 71 stuks fotografieën op 65 kartons, alle naar de natuur opgenomen en behelzende details en fragmenten van oude architectuur en beeldhouwkunst te Delft.

De uitgave geschiedt door den Heer J. Waltman Jr. aldaar, terwijl de samensteller is de Heer F. W. van der Haagen, leeraar M. O. in het handteekenen en boetseeren aan de Haagsche Academie, die geheel en al blijft binnen het kader, dat hij zich voorgesteld heeft, n.l. een denkbeeld te geven van de talrijke merkwaardige gebouwen, trapgevels, poortjes, kunstig-bewerkte boog- en friesvullingen, traceeringen, kraagsteenen enz. welke onze aloude Prinsenstad nog heden binnen hare muren houdt besloten.

Staat Dordrecht bekend als een der meest gewichtige steden om de Hollandsche architectuur te bestudeeren, ook de stad Delft mag door den oudheidminnaar niet over het hoofd worden gezien; het verschijnen van dit werk zal er voorzeker veel toe bijdragen, om den waren kunstliefhebber tot een bezoek dezer stad aan te sporen, want uit deze reeks van fotografieën van oude gebouwen en fragmenten, welke met zeer veel zorg en moeite is bijeengebracht, blijkt, dat Delft veel meer schoons bevat dan bij een oppervlakkig bezoek wel opgemerkt wordt. Is met deze eerste serie niet alles weergegeven wat Delft aan merkwaardige gebouwen en details bezit, wij zien hieruit dat deze plaats op een schat van buitengewone goede bouwfragmenten aan hare schilderachtige grachten en straten kan roemen, die getuigenis affeggen van den kunstzin onzer voorvaderen en voldoende stof opleveren, om den kunstliefhebber eenigen tijd binnen hare muren bezig te houden. Het was daarom een loffelijk werk van den Heer van der Haagen, om door de uitgave van dit album met vergezeldte beschrijving het

studie-materiaal zoowel voor den beoefenaar der bouwkunst als voor den oudheidkenner en kunstliefhebber te vermeerderen, terwijl daarenboven tevens al het schoone op architectonisch gebied, dat in deze stad aanwezig is, in één werk wordt vereenigd.

Niettegenstaande dit album alle aanbeveling verdient, vreezen wij toch dat de prijs van 28 gulden een beletsel zal worden om in ruimen kring ingang te vinden.

Eene uitgave in autotypie of op andere min kostbare wijze zou den prijs belangrijk verminderd en het album meer onder ieders bereik gebracht hebben, waardoor het doel, het bekend maken der oude architectuur en beeldhouwkunst van Delft, zeer zeker beter bereikt ware geworden.

's Gravenhage, Februari 1904.

ADOLPH MULDER.

Maurice Gossart, Un des peintres peu connus de l'école flamande de transition, Jean Gossart de Maubeuge. Sa vie et son oeuvre, d'après les dernières recherches et des documents inédits. Avec une préface de A. M. Gossez. Illustré de nombreuses planches hors texte. Lille, Edition du „Beffroi”. 8°.

Iedere monographie over een kunstenaar van beteekenis is welkom, en zoo was ook de aankondiging van het verschijnen van een boek over Jean Gossart de Maubeuge een aangename verrassing, vooral daar dit het werk was van den heer Maurice Gossart, die aangaf over onuitgegeven bescheiden te beschikken; immers dit in verband gebracht met de gelijkheid van naam, deed de verwachting koesteren, dat uit onbekende familiepapieren nieuw licht over den invloedrijken schilder verspreid zou worden.

Helaas moet al dadelijk gezegd, dat het boekje bij nadere kennis-making een weinig tegenviel. Maar laat ik het geregeld doorloopen, om dit minder gunstige getuigenis met oewijzen te staven.

Het begint met een verbazend lange opsomming van geraadpleegde bronnen, iets waarvan ik het nut nooit inzie, daar toch de waarde van iedere bewering in den tekst onmiddellijk met de gebruikte bron gedocumenteerd moet worden. Zulk een lange lijst is alleen een beroep op de bewondering voor de kennis der litteratur en voor den besteeden arbeid; maar wanneer we dan al dadelijk als tweede nummer, onmiddellijk na de hoofdbron (van Mander's Schilderboek) een prulwerk als Alfr. Michiels' Histoire de la peinture flamande aantreffen en verder vele algemeene werken van Charles Blanc, Arsène Houssaye, Descamps, Viardot enz., dan zijn wij eerder geneigd den schrijver al den noodeloos besteeden tijd, om zulke boeken voor zijn onderwerp te excerpereen, te beklagen. Buitendien, al is de lijst lang — zij vult drie bladzijden klein gedrukt — toch is ze onvolledig,

wil ze aanspraak maken te zijn een »Essai de Bibliographie générale». Kramm bv. is niet genoemd, en kennismaking met diens uitvoerig artikel zou hem verschillende zaken geleerd hebben, waarmee hij zijn voordeel had kunnen doen. De geraadpleegde catalogi vormen ook een zonderling stelletje. Voor het museum te Brussel heeft de heer Gossart zich beholpen met den ouden catalogus van Fétis en voor dat te Berlijn met dien van Meyer.

Op dit weidsch getitelde »Essai de Bibliographie générale» volgt een »Iconographie de Mabuse», waarin tien portretten genoemd worden, en daarbij totaal waardelooze als dat in Blanc's Histoire des peintres. Het oudste echter, dat tevens in den bijgevoegden tekst een belangrijk getuigenis bergt voor Mabuse's biographie, nl. dat wat in 1562 door de wed. Hier. Cock is uitgegeven, ontbrekt.

Het moet gezegd, dat de schrijver zijn onderwerp wel ab ovo ophaalt. Hij begint met het testament van de heilige Aldegondis van 673, waarin voor het eerst melding gemaakt wordt van de plaats Melbodium, het latere Maubeuge. Wat doet dat er toch eigenlijk toe, evenals de hoogst onbelangrijke bedenking, hoe het komt, dat de schilder al in zijn eigen tijd Mabuse en niet Maubeuge genoemd werd? Zijn eigenlijke familienaam was Gossart, maar al heeft schrijver in de archieven van diens vaderstad herhaaldelijk dien naam aangetroffen, veel zakelijks over zijn naaste voorouders kwamen wij er niet door te weten.

Bepaald naïef zijn de bedenkingen, hoe Mabuse in een plaatsje geboren kan zijn dat zóó verstoken is van kunst, terwijl zijn schilderijen toch getuigen van den invloed die groote kunstwerken op hem gehad moeten hebben. Gelukkig voor zijn eigen bevrediging dacht de heer Gossart nog bijtijds aan het kapittel van St. Aldegondis, dat stellig rijk geweest is aan kunstwerken van allerlei aard. Zelfs was hij zoo voorspoedig te ontdekken, dat in 1514 zekere boekbinder Simon Gossart een graduale aan het kapittel geleverd heeft. De gevolgtrekking dat deze Simon Gossart Jan's vader geweest is, was natuurlijk maar een kleinigheid, en dan volgt de rest van zelf. De kleine Jan verlustigde zich in de handschriften die zijn vader om in te binden had, en zoo werd hij een vermaard schilder. Vergeten is hierbij op te merken, dat hij in 1514 al ongeveer 40 jaar oud en als hofschilder in dienst was van Philips van Bourgondië, den lateren bisschop van Utrecht.

Met dat al wil ik volstrekt niet beweren, dat de schilder *niet* de zoon van dien boekbinder geweest is; Integendeel, ik acht dit zelfs zeer waarschijnlijk; maar oncritisch is het, hieruit eenige gevolgtrekking te maken omtrent zijn opleiding. Ook dat hij te Brugge de leerschool van Memlinck doorgemaakt heeft, en te Antwerpen die van Matsys, is alleen maar *mogelijk*. Het eerste document waarover wij beschikken, is, dat hij in 1503 ingeschreven werd als vrijmeester in het St. Lucasgild te Antwerpen. Over zijn eventueel verblijf aan het Engelsche hof vóór dien tijd wordt wel veel gezegd,

maar zonder tot een positief resultaat te komen. Waarschijnlijk heeft het niet plaats gevonden. In 1505 woonde hij nog te Antwerpen, want toen werd daar Hendrick Mertens als zijn leerling ingeschreven, evenals in 1508 Michiel in 't Swaenken. (Dit weten wij uit van der Branden's Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool, p. 88).

In dat laatste jaar aanvaardde Mabuse in het gevolg van Philips van Bourgondië de reis naar Italië, hetgeen voor schr. aanleiding geweest is, Philips, wapen af te beelden en heel wat bescheiden en bronnen over den weelderigen bastaard van Philips den Goede ten beste te geven. Het beste en nieuwste werk over hem, Prinsen's dissertatie over Gerardus Noviomagus ('s Gravenhage, 1898), die mede van de partij was, heeft hij echter niet gekend.

Mabuse bleef vermoedelijk bij zijn Maecenas, toen deze, in 1509 uit Italië teruggekeerd, op het kasteel Suytburg in Zeeland ging wonen, en niet onwaarschijnlijk is het, dat hij hem op zijn reis naar Denemarken in 1515 vergezeld heeft. In 1516 was hij echter stellig weer terug, want 3 April van dat jaar teekende hij een quitantie voor twee portretten van Eleonora van Oostenrijk, hem besteld door haar broeder Karel.

Uit de zooeven genoemde dissertatie had schr. ook kunnen leeren, dat bij de plechtigheden in 1516 te Brussel bij de uitvaart van koning Ferdinand van Spanje, de zijden van een triomfwagen beschilderd waren met naakte »genii inventionis et arte mirifica Johannis Malbodii pictoris clarissimi ac nostri saeculi Apellis.»

19 Mei 1517 deed Philips zijn intrede als bisschop van Utrecht, en in diens gevolg was wederom »gratissimus Mabusius, excellens per ea tempora pictor.» Omtrent zijn werkzaamheden voor den bisschop hebben de bronnen voor den heer Gossart al niet milder gevloeid dan voor vroegere onderzoekers, en we vinden Mabuse pas zes jaar later weer terug, toen Margaretha van Oostenrijk hem voor verschillende te Mechelen verrichte werkzaamheden een uitbetaling deed. Bij de uitvaart van den bisschop, die 7 April 1524 op zijn kasteel te Wijk-bij-Duurstede gestorven was, is hij zeker tegenwoordig geweest. Met diens anderen beschermeling Gerardus Noviomagus zorgde hij voor een grafschrift op zijn tombe, en aanstonds kwam hij in dienst van Philips' neef Adolf van Bourgondië, een zoon van Anton, den Grooten Bastaard. Deze, Admiraal van Zeeland, woonde te Middelburg of op het kasteel Sandenburg te Veere, waar ook de verdreven koning Christiaan van Denemarken een toevluchtsoord had gevonden. Te Middelburg had in 1527 de merkwaardige samenkomst plaats met Lucas van Leyden.

Mabuse's sterfjaar, dat zoo vaak verschillend wordt opgegeven, stelt schr. op goede gronden op het einde van 1533. De mededeeling van Hier. Cock onder Mabuses portret is dus maar één jaar bezijden de waarheid, en daarom mogen de verdere daar genoemde bijzonderheden, dat hij op 1 Oct. overleden is en wel te Antwerpen, en daar in de Kathedraal begraven, wel zonder gemoedsbezwaren aanvaard worden.

Nieuws over Mabuses leven leeren wij dus uit het werkje niet veel,

maar het verspreide actenmateriaal is grootendeels bijeengebracht, en dat is al een dankzegging waard.

Het tweede gedeelte behandelt zijn werk. Helaas is de hiervan gegeven lijst noch chronologisch noch volgens de voorstellingen gerangschikt, maar naar de verblijfplaatsen der besproken werken. Het lijstje is niet zeer groot, al zijn zelfs schilderijen opgenomen waarvan de toeschrijving »excessive-ment douteuse" wordt genoemd of waar het zonneklaar is »que le pinceau de Jean Gossart est tout à fait étranger". Ook is de volgorde der verblijfplaatsen eenigszins zonderling. Na Anvers komt Amsterdam, daarna geheel Angleterre in eens, later alle schilderijen die op de tentoonstelling te Bruges ingezonden waren, N.B. ook de uit Angleterre gezondene.

Bij het fraaie portret van een vliesridder dat te Brugge tentoongesteld was, wordt natuurlijk wederom de meerdere waarschijnlijkheid overwogen, of het Philips van Bourgondië dan wel Floris van Egmond voorstelt. Schr. is niettegenstaande de initialen F en E (in spiegelschrift) op de baret van den voorgestelde geneigd aan Philips te denken. Hij leest de initialen, die nu eenmaal niet weg te cijferen zijn, F. B. en verklaart die dan als F(ilips van) B(ourgondië), terwijl hij zich verder beroept op de volkomen gelijkenis met een soortgelijk portret in het museum te Amsterdam. Maar ten eerste is die F. voor den voornaam van den Bourgondiër eenvoudig onaannemelijk, terwijl ze voor Floris van zelf spreekt, dan is die tweede letter wel degelijk een omgekeerde E en geen B en eindelijk bewijst de gelijkenis met het Amsterdamsche portret alleen, dat dit *ook* Floris van Egmond te zien geeft. Dit laatste behoort tot de schilderijen die in 1808 uit het Nationaal Museum te 's Gravenhage gekomen zijn en waarbij vele overblijfselen waren van de verzamelingen der Oranjes. Floris van Egmond was de grootvader van Anna van Buren, de eerste gemalin van Willem I; de aanwezigheid van zijn portret in een der kasteelen van de Oranjes, vermoedelijk Buren, is dus vrij wat waarschijnlijker dan dat van den Utrechtschen prelaat.

Belangrijke werken van Mabuse zoeken we te vergeefs op de lijst van den heer Gossart, b. v. in het Museum te Münster een Madonna met op de lijst de oude inscriptie »Joannes Malbogius pingebat" (Ned. Spectator 1879 p. 241) en in de Gal. Colonna te Rome een Lucretia, vermoedelijk dezelfde die door van Mander genoemd wordt als toen in het bezit van Melchior Wyntgens te Middelburg.

Het dan volgende lijstje der »Oeuvres perdues" is uiterst armzalig en bevat alleen het altaarstuk uit de Abdij te Middelburg. Heeft dan schr. geen kennis genomen van het portret dat Mabuse in 1528 gemaakt heeft van Reynier Snoy, den lijfarts van Adolf van Bourgondië (Hist. Gen. Kronijk 1846 p. 175), van al de werken die aan van Mander bekend waren, en van tal van stukken die in oude inventarissen genoemd zijn, waarbij zeer betrouwbare opgaven als »De Historie van Hercules, gemaakt, zoo onder daerop geschreven staet, bij Johannes Malbodius int jaer XVc dartich" (v. d. Branden, p. 97)?

Dat ook oude prenten wel gebruikt kunnen worden als bronnenmateriaal voor de samenstelling van iemands »oeuvre» schijnt niet tot schr. doorgebrongen te zijn. Waarom anders niet gewezen op de prenten die Wierix en de Passe naar Madonna's van zijn hand gesneden hebben, of op de kapitale Mis van St. Gregorius, door Simon Frisius aan de vergetelheid ontrukkt? Prenten bestaan voor schr. klaarblijkelijk niet. Anders is het toch niet verklaarbaar, dat hij de interessante quaestie geheel niet aanroert of Mabuse werkelijk de graveur en de houtsnijder is geweest van eenige prenten, reeds door Bartsch genoemd als het werk van een monogrammist, maar door Nagler, Passavant e. a. breedvoerig besproken als mogelijk het werk van Mabuse.

Maar om terug te komen op het stuk in de abdij te Middelburg, dat 4 Jan. 1568 door een brand vernield werd, dit verschaft een leerrijk staaltje, hoe schr. zijn bronnen gebruikt heeft. In navolging van van Mander noemt hij het een Descente de Croix (Een Afdoeninghe van den Cruyce), daarbij evenwel citeerende Molanus en nog wel de plaats afschrijvende, waarin deze het onderwerp een »Beatae Mariae Annunciationem» noemt.

Het boekje wordt besloten met een beschouwing over Mabuses ontwikkeling en over de plaats die hem in de kunstgeschiedenis ingeruimd moet worden. Ook hij laat zijn held uit Italië terugkeeren, »chargé de dépouilles demi-grotesques, demi-falsifiés, prises sur le plus mauvais de l'art Italien: le néo-antique». Het is gewoonte geworden te schimpen op dien Italiaanschen invloed, en niets goeds meer te zien in wat onze kunstenaars uit de eeuwige stad meebrachten. Maar dat oordeel is onjuist. Wij mogen niet vergeten, dat toch ook hun blik er door verruimd is, moge het geweest zijn ten koste van de onbevangenheid van vroeger, dat zij eerst in Italië leerden studeeren naar het naakt, dat zich daar een wereld voor hen ontsloot, waarvan ze thuis niet gedroomd hadden. En Mabuse was waarlijk niet de minste onder zijn kunstbroeders, die ook voordeel van hun reis getrokken hebben. Zijn beste werken zijn van later gedateerd, zooals de St. Lucas te Praag van 1515 en het heerlijke portret van Carondeletus te Parijs. Dan viel zijn reis naar Italië (1507—1509) in een tijd dat daar werkelijk meer goeds dan kwaads te halen was. Het was nog lang vóór Michel Angelo zijn Laatste Oordeel ontwierp. En van diens cartons voor het ruitergevecht aan den Arno, van zijn beelden als den David kan Mabuse alleen geprofiiteerd hebben. Voorts is de indirecte invloed der Italiaansche kunst op onze Nederlandsche schilders door de talrijke prenten waarschijnlijk veel grooter geweest dan de directe in het land van belofte zelf ondergaan.

Had de heer Gossart zich er toe bepaald, het bronnenmateriaal over zijn naamgenoot volledig mede te deelen, en had hij daarbij een beredeneerde lijst gegeven van al de werken die van hem zijn aan te wijzen, hetzij in originali hetzij uit de litteratuur, uit archivaliën of uit reproducties, en had hij van al deze stukken de geschiedenis zoo consciëntieus mogelijk aangegeven, dan zou zijn boek een stevige bouwsteen geweest zijn, waar

anderen hun voordeel mee hadden kunnen doen. Nu heeft hij een monographie geschreven, maar die niemand, die zich met de merkwaardige figuur van Mabuse bezig wil houden, de moeite onttrekt, zelf alles weer ab ovo te gaan onderzoeken.

Zulke boeken beteekenen geen verrijking van onze kunst-historische litteratuur.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Van de hand van Dr. E. W. Bredt is verschenen: »Die Denkmalphlege und ihre Gestaltung in Preussen,“ Berlin, Köln, Leipzig, 1901. waarin de schrijver naast eenige algemeene beschouwingen over de Denkmalphlege een overzicht geeft van de regeling in Pruisen, die eene gewenschte aanvulling geeft op het werk van von Wussow.

Als bijlage is hierbij afgedrukt de Italiaansche wet van 12 Juni 1902.

Korte Mededeelingen.

Nog iets over den Schilder Nicolaes van Galen.

De mededeeling in aflevering 6 van den 4den jaargang van het *Bulletin* over den schilder van het groote doek voorstellende de Rechtspleging van Graaf Willem den Goede, zich bevindende in het raadhuis te Hasselt, (provincie Overijssel), was reeds afgedrukt toen Dr. A. Bredius mij eene aantekening toezond door hem gemaakt uit eene acte d^o. 28 Maart 1652 bij den Notaris J. Weer te Amsterdam verleden, waarin Nicolaes van Galen als schilder genoemd wordt, wonende te Kampen.

Door tusschenkomst van den heer F. A. Hoefler ben ik in staat gesteld die acte, waarvan het opzoeken geruimen tijd vorderde, in haar geheel hier af te drukken, terwijl de handteekeningen in facsimilé zijn weêrgegeven:

Op den 28en Marty Anno 1652 compareerde voor mij Joannes Weer, openbaer Notaris publicq bij den Hove van Hollant geadmitteert, residerende binnen Amsterdam en de naegenoemde getuygen: Claes van Galen, schilder, wonende tot Campen, ende heeft geconstitueert ende magtige gemaectt, gelijk hij constitueert ende machtig maeckt mits desen Boudewijn Adamsz., wonende hier ter stede, specialijcken omme uijten naem ende van wegen hem constituent te manen, eijtschen, vorderen ende ontfangen van Jacob Ritsma, konstcooper, mede wonende alhier, betalinge ofte restitutie van sodanige twee stux schilderije, als hij comparant aen de voornoemde Jacob Ritsma heeft ter hande gestelt, om voor hem constituent te vercoppen, volgens

de bescheijden daarvan sijnde. Ist noot daerover recht te plegen voor alle Heeren, Hoven, jugen, rechters ende gerechten soowel int eijsschen, als verweren eitem te contesteren alle dagen van termijnen te observeren, ende voorts in omnibus te procederen ten uijt van de saecke toe penningen te ontfangen, van den ontfanch quitantie te geven, ende voor namaninge te bevrijden ende generalijcken alles meer te doen ende verrigten wes van node wesen sal cum potestate substituendi, gelovende te sullen approberen voor goet, vast ende van waerden te houden 't gunt bij de geconstitueerde off derselver gesubstitueerde dienaengaende gedaen ende verricht sal werden op verbant als naer rechten, sonder bedroch consenterende hieraff acte. Gedaen binnen Amsterdam enz. ter presentie van Willem van Veen ende Samuel de Visscher als getuijgen hierover gestaen. Datum ut supra.

The image shows two handwritten signatures in black ink. The top signature is 'Nicolaes van Galen' written in a cursive hand. Below it is a signature that appears to be 'Jacob Ritsma' with a large, decorative flourish on the left side. The text 'van Veen' and 'de Visscher' is faintly visible in the background of the signatures.

Vergelijken wij nu de handteekening *van Galen* onder dit stuk voorkomende met die weergegeven in mijne mededeeling van September j. l. dan valt er niet aan te twijfelen of beide zijn met dezelfde hand geschreven, waaruit dus volgt dat de van Galen in bovenstaande acte »schilder" genoemd is de persoon over wien ik genealogische en andere bijzonderheden mededeelde en die ik voor den vervaardiger van het fraaie Hasseltsche schilderij houd. Nicolaes van Galen schijnt dus eenigen tijd in Kampen gewoond te hebben maar zeker niet lang, want van hem is, na een expresselijk ingesteld onderzoek, geen spoor in het Gemeentearchief van Kampen gevonden.

Uit bovenstaande acte leeren wij bovendien den naam van een Amsterdamschen kunstkooper, zekeren Jacob Ritsma, kennen die voor van Galen stukken ter verkoop had, eene niet onaardige bijdrage dus voor de kennis der kunsttoestanden in het midden der 17e eeuw in ons land.

B. W. F. VAN RIEMSDIJK.

Niet Jacob van Campen maar Pieter Post.

In de dezer dagen verschenen afl. 23/24 van het prachtwerk *Amsterdam in de zeventiende Eeuw*, trof mij in het onderdeel Beeldhouwkunst (blz. 109) de volgende tirade: »Een gedenkteeken op deze wijze behandeld (dit slaat op het voorstellen van een gevallen held, liggende op een tombe), is dat

door Jacob van Campen ontworpen voor Jan van Galen, in de Nieuwe Kerk. Deze zeeheld sneuvelde in 1653, en zijn monument is dus gelijktijdig met dat voor Maarten Harpertzoon Tromp te Delft ontstaan, *dit ook door van Campen werd ontworpen.*" — Dit laatste is evenwel niet juist, en het mag voorzeker jammer worden genoemd, dat in een standaardwerk als het genoemde, die dwaling is bestendigd.

De resolutiën der Staten-Generaal i. d. 16 Augustus 1653 leeren ons nl.: »De Heer Lintelloo, Nieuwburg ende Schuylenburch Haer Hoog Mog. Gedeputeerden, hebben gerapporteert dat haer uyt crachte van derzelve resolutie van 14 dezer haer gedachten hebben laeten gaen nopēn de forme van een Tombe op te rechten over het graff van den Lieutenant Tromp ende dat den architect Posr gelast sijnde hadde aengenomen daervan een model te maecken" 1). Van dit gegeven maakte ik gebruik in mijn Aug. van dit jaar verschenen *Archaeography of Delft curiosities* 2).

's-Gravenhage.

M. G. WILDEMAN.

Zu Hubert van Ravesteyn.

Vor Kurzer Zeit wurden in »Oud Holland" (XIX, 121-144 und XXI 120-121) wichtige Nachträge zu den Mitteilungen gegeben, die in derselben Zeitschrift schon etwa zehn Jahre früher (vergl. Bd. X 41 ff.) Platz gefunden hatten³⁾. Auf den neuen Angaben fussend, kann ich ein Bild namhaft machen, das wahrscheinlich dem Hubert v. Ravesteyn zugehört. Zwar haftete eine Zeit lang die Benennung Hugo v. Ravesteyn daran, doch scheint es mir, dass die Deutung des Monogrammes H V R viel eher nach der Richtung des Hubert v. Ravesteyn zu geschehen habe als nach der eines sonst unbekanntes Hugo. Immerhin bleibt zu beachten, dass die Form des Monogramms eine andere ist, als die in »Oud Holland" abgebildete und dort wohl mit Recht auf Hubert van Ravesteyn bezogene. Das Bild das ich meine, ist ein Sittenbild mit Bauern am Kamin und befindet sich in der Sammlung des Fabrikanten I. V. Novák zu Prag. Im Katalog dieser Sammlung (Prag, 1899) ist es als Nummer 56 und als Werk eines unbekanntes Monogrammistens H. v. R. eingehend beschrieben, und ein Facsimile der Signatur ist beigegeben. In der Anmerkung wird er als antwerpener Malerei in Anspruch genommen, doch möchte ich nachträglich auf die mehr holländisch weiche Art der Malerei grösseres Gewicht legen, die auch Anderen schon aufgefallen ist. Aber sie steht im gegensatz zur Antwerpener

1) Vgl. Elseviers Maandschrift 1901, afl. 8. De grafmonumenten van Piet Hein en Tromp, door C. F. Gijsberti Hodenpyl.

2) Delft J. Vis Jr. 1903.

3) Der Ankauf eines Hubert v. Ravesteyn für Rotterdam wurde im III. Bande des Bulletin gemeldet.

Brandmarke 4), die auf der Kehrseite des Bildes zu finden ist. Diese Marke ist fast sicher alt; sie ist gewiss nicht beigelegt, um etwa dem *Dordrechter* Bilde als Herkunfts-beglaubigung zu dienen; sie hätte auch sonst keinen rechten Sinn, wenn sie nicht schon ursprünglich auf dem Brett gestanden hätte. Und diese Möglichkeit kommt besonders in Betracht. Hubert van Ravesteyn kann ja ein durch Zufall verdorbenes Antwerpener Gemälde nach Abschleifung der Schönseite als Unterlage für ein neues Bild benützt haben.

Der Zusammenhang sei wie immer, jedenfalls möchte ich die Aufmerksamkeit der Kenner auf das erwähnte Bild hinlenken. In der Münchener Versteigerung Henneberg ist dem Hubert v. Ravesteyn ein Bild zugeschrieben worden, das ich bisher nicht gesehen habe. Auch dieses sei dem kritischen Blick der Forschung empfohlen.

Wien, 12 Januar 1904.

Dr. Th. v. FRIMMEL.

In de Illustr. Zeitung van 5 Nov. j.l. is een opstel te lezen van prof. Kockel »Ueber Schartenspuren'', — waarin deze interessante mededeelingen doet over de sporen, die de bijl en het mes achterlaten op hout, dat hiermede is gekapt of gesneden; sporen die natuurlijk, overeenkomende met de oneffenheden, welke op de snede van het desberreffende werktuig, bij gerechtelijk onderzoek naar den dader van wanbedrijven, van groot nut kunnen zijn, en als zoodanig in voormeld opstel worden aanbevolen. De daarbij gevoegde afbeeldingen doen tevens zien, met welk een nut en betrouwbaarheid hierbij gebruik wordt gemaakt van de photographie.

Naar aanleiding van voornoemd opstel waag ik de onderstelling, dat deze wijze van onderzoek ook vruchtdragend is te maken bij oudheidkundige nasporingen; om te weten te komen, van welk materiaal het werktuig is geweest, waarmede voorwerpen uit den praehistorischen tijd zijn bewerkt, aangezien (om bij mes en bijl te blijven) deze sporen moeten achterlaten, verschillend wanneer deze van steen, brons of ijzer zijn geweest; voorts, om te weten te komen, hoe die bijl of dat mes is gehanteerd, aangezien dit uit het beloop der desbetreffende sporen is op te maken.

Zoo, stel ik mij voor, dat in nog menig twijfelachtig geval, kan uitgemaakt worden, of een oudheidkundig voorwerp tot de steen-, brons- of ijzerperiode behoort, wijl deze indeeling van tijdperken der vóór-geschiedenis hoofdzakelijk berust op het werktuig of gereedschap, waarvan zich de mensch in die tijdperken bediende.

H. L. BOERSMA.

4) Ueber das Vorkommen dieser Marke und ihre Form schrieb ich an verschiedenen Stellen, u. a. in der zweiten Auflage des »Handbuchs der Gemäldekunde''.

Verbetering.

In bulletin Oudheidk. Bond Nov. j. l. blz. 23 regel 5 v. b. staat 1632, dit moet zijn 1732 (even als de decoratie vermeld boven aan blz. 22, was dit altaar en het soortgelijke daarna genoemd uit 1732).
